

## МОНТЕН

СТЕФАН ЦВАЙГ

### ПЪРВА ГЛАВА

Има малцина писатели, достъпни всекиму на всяка възраст и във всяка епоха от живота — Омир, Шекспир, Гьоте, Балзак, Толстой — и други пък, които се разкриват в цялата си значимост едва по определено време. Към тях принадлежи Монтен. За да може човек истински да го оцени, не бива да е прекалено млад и да е без опит и разочарования. А свободното му и непогрешимо мислене ще бъде най-полезно на едно поколение, което е било подхвърлено от съдбата в някакъв катарактичен световен метеж, както например нашето. Само този, който трябва да изживее в собствената си потресена душа време, заплашващо живота на отделния човек с войни, насилия и тиранични идеологии, а през живота и най-скъпоценната субстанция, индивидуалната свобода, само той знае колко много смелост, почтеност и решителност са нужни, за да останеш верен на своето най-скъровено „аз“ в такива времена на стадно безумие. Само той знае, че нищо не е по-трудно и по-проблематично на земята, отколкото да запазиш неопетнени духовната и моралната си независимост посред масова катастрофа. Едва след като човек сам се е усъмнил и отчаял в разума, в достойнството на човечеството, е в състояние да прослави като подвиг, когато някой сам самин се е държал примерно и е устоял на световния хаос.

Че човек е в състояние да оцени по достойнство Монтеновата мъдрост и величие едва когато е насъбрал опит и вкусил изпитания, аз го изпитах върху себе си. Когато за първи път на двадесетгодишна възраст взех в ръка неговите „Essais“, тази единствена книга, в която ни е оставил себе си в наследство, аз не знаех, честно казано, какво да правя с нея. Притежавах наистина достатъчно художествен усет за изкуство, за да открия с респект, че тук се изявява интересна личност, особено проникателен, далновиден, приветлив човек, а освен това и художник, умеещ да придаде особен отпечатък на всяко изречение и сентенция. Ала радостта ми остана антикварна, литературна радост — липсваше вътрешното възпламеняване на страстния възторг, искрата, свързваща душа с душа. Още самата тематика на „Essais“ ми се струваше, че се е отклонила по крив път и в по-голямата си част невъзможна за възприемане от собствената ми душа. Какво ме засягаха мен, млад мъж от XX в., обширните ескурси на Sieur de Montaigne върху „Cérémonie de l'entrevue des rois“ или неговите „Considérations sur Cicero“? Колко школки и несъвременен ми се чинеше силно излиниелият от времето френски език, който освен това беше изпълнен с латински цитати. Та даже и към неговата мека, уравновесена мъдрост не можах да установя никакво отношение. Тя беше твърде подранила за мен. Защото колко струваше мъдрото предупреждение на Монтен, че човек не бива да се старее амбициозно, че не бива да се влита във външния свят прекалено страстно? Какво означаваше неговата укротяваща настойчивост за уравновесеност и търпимост за една необуздана възраст, която не иска да остане без илюзии и не иска да бъде успокоявана, а желае само да бъде подкрепена несъзнателно в жизнения ѝ стремеж? В същината на младежта е, че тя не желае да бъде поучавана в кротост и скепсис. Всяко съмнение се превръща в пречка за нея, защото тя се нуждае от вяра и идеали за освобождаване на вътрешната си ударна сила. Даже и най-радикалната, най-абсурдната химера, щом я възпламенява, ще е за нея по-важна, отколкото най-възвишената мъдрост, която отслабва силата на волята ѝ.

И после, изглеждаше ли наистина за нас към 1900 г., че все още е нужна толкова упорита защита на онези индивидуална свобода, чийто най-решителен херолд за всички времена е станал Монтен? Та не беше ли тя факт самопонятен, притежание, гарантирано чрез закон и обичаи на човечеството, отдавна освободено от диктатура и робство? Струваше ни се, че ни принадлежи от само себе си правото на собствен живот, собствени мисли и безпрепятствено им изказване в слово и писмо, така както дъхът на нашата уста, пулсът на нашето сърце. Открит беше светът пред нас, страна след страна, ние не бяхме пленници на държавата, не бяхме заробени от военна служба, не бяхме подчинени на своеволието на тиранични идеологии. Никого не грозеше опасността да бъде обявен вън от законите, прокуден, хвърлен в затвор и прогонен. И така на нашето поколение се струваше, че Монтен разтърсва безсмислено вериги, които смятахме за отдавна тростени, без да подозираме, че съдбата ще изкове за нас нови, по-тежки, по-жестоки, отколкото когато и да е било.

И така ние уважавахме и почитахме борбата му за свобода на душата като историческа, която отдавна нямаше значение за нас. Защото един от най-тайнствените закони на живота се състои в това, че истинските му и съществени ценности се осъзнават от нас винаги много късно: младостта, когато отлети, здравето, когато ни напусне, и свобода, тази най-скъпоценна есенция на нашата душа, едва в мига, когато ще ни бъде отнета и ли вече ни е отнета.

Трябваше следователно да настъпи положение, подобно на такова от неговия собствен живот за да разберем Монтеновото изкуство, как да се живее, и житейската му мъдрост, за да ни стане понятна необходимостта на неговата борба за „*Soi même*“ като най-наложителен диалог на нашия духовен свят. И ние трябваше да преживеем като него най-напред един от ония ужасни поврати на света след най-прекрасен възход. И ние трябваше да бъдем прогонени с камшик от нашите надежди, изпитания, очаквания и възторзи до онези точка, където човек вече защитава само своето голо аз, своето неповторимо и невъзвратимо съществуване. Едва в това братство по съдба Монтен ми стана незаменим помощник, утешител и приятел, защото как отчайващо много неговата съдба прилича на нашата. Когато Мишел Монтен навлиза в живота, една велика надежда започва да изгасва, такава, каквата ние самите изживяхме в началото на нашето столетие: надеждата за хуманизирание на света. Ренесансът в продължение на едно единствено поколение дари на ошактливеното човечество със своите художници, със своите поети, със своите учени нова красота, на която никога не са се надявали, че ще се появи в такава съвършенство. Столетие, не столетия изглеждаше, че изгряват, когато творческата мощ издигаше тъмното и хаотично съществуване стъпало по стъпало, вълна по вълна към божественото. Изведнъж светът стана широк, пълен и богат. От древността ученията възврънаха на човека с латинския, с гръцкия езици мъдростта на Платон и Аристотел. Хуманизмът под водачеството на Еразъм обещаваха единна космополитична култура; реформацията изглеждаше, че основава нова свобода за вярата с нова широта за знанието. Пространството и границите между народите се сринаха, защото току-що откритата печатна преса даде на всяко слово, на всяко мнение възможности за окрилено разпространение; това, което беше дарено на един народ, изглеждаше, че принадлежи на всички. Вярваше се, че чрез духа е създадено единство над кървавия раздор на кралете, князете и оръжията. И пак чудо: едновременно с духовния свят се разширяваше и земният свят в неподозирани размери. От безбродния океан изплуваха нови брегове, нови земи. Огромен континент осигури родина за поколения и поколения. По-бърже заплува кръвообращението на търговията, богатства заляха старата европейска земя и създадоха лукс, а луксът — сгради, картини и статуи. Един разхубавен, един одухотворен свят! Ала винаги когато пространството се разширява, душата се напруга. Както в прехода към нашия собствен век, когато пространството се разшири отново величествено благодарение на завоюването на етера чрез самолета и словото, витаещо невидимо над земята, когато физиката, химията, техниката и науката изскубнаха тайна след тайна от природата и правеха силите й послушни на хората, неизказана надежда въодушеви така често разочарованото човечество и от хиляди души отекна отговор на възторжения възклик на Улрих фон Хутен: „Наслада е да се живее.“

Ала винаги когато вълната се изкачва прекалено стръмно и бързо, толкова по-бърже и стремглаво се връща. И както в наше време тъкмо новите придобивки, чудесата на техниката, се превръщат в най-ужасни фактори на разрушението, така елементите на Ренесанса и хуманизма,

изглеждащи целесни, се превръщат в убийствена отрова. Реформацията, която мечтаеше да даде на Европа християнство с нов дух, прояви безпримерното варварство на религиозните войни. Печатната преса разпространява вместо образование — „фурор теологикус“, вместо хуманизма възбужта нещепимостта. В цяла Европа всяка страна се разкъсва от убийствена гражданска война, докато в Новия свят озверяването на конкистадорите се развличава до недостигната жестокост. Епохата на Рафаел и Микеланджело, на Леонардо да Винчи, Дюрер и Еразм пропада в безчинствата на един Атила, на един Чингиз хан, на един Тамерлан.

Този ужасен поврат от хуманизъм в зверство, един от тези спорадични изблици на лудост на човечеството, какъвто днес пак изживяваме и трябва да наблюдаваме свършено безпомощни въпреки непогрешимата будност на духа и най-съчувствен душевен потрес: това е истинската трагедия в живота на Монтен. Той не вижда да властвуват нито за миг през живота му в неговата страна, в неговия свят: мирът, разумът и търпимостта, всички тези висши духовни сили, на които душата му се беше обрекла. При първия взор, отправен към времето, както и когато се прощава с живота си, обзет от ужас, той се отвърща, както ние, пред пандемона на яростта и омразата, позорящи и разсипващи отечеството му, човечеството. Той е почти юноша, не по-възрастен от петнадесет години, когато пред очите му в Бордо е смазано народното въстание срещу „gabelle“, данъка върху солта, с такава безчовечност, която ще направи от него за цял живот яростен враг на всяка жестокост. Момчето вижда как стотици души са измъчвани до смърт, обесвани, набивани на кол, разпокъсвани на четири, обезглавявани, изгаряни. Той вижда как гарваните размахват дни наред криле около лобното място, за да се нахранят от изгорялото и полуразложено месо на жертвите. Той чува виковете на измъчваните и трябва да понася носещата се над улицата миризма от изгорялото месо. И едва момчето е възмъжало и започва гражданската война, която с фанатичните противоположности на идеологиите ще опустоши цяла Франция, така както днес националният фанатизъм разрушава света от единия до другия му край. „Chambre Ardente“ ще нареди протестантите да бъдат изгорени, вартоломеевата нощ ще унищожи осем хиляди души в един ден. Хугенотите ще отмъстят за престъплението с престъпление: ще нападнат църквите, ще изпочупат статуите, даже и на мъртвите лудостта няма да даде покой и гробовете на Ричард Львското сърце и Вилхелм Завоевателя ще бъдат разровени и ограбени. От село на село, от град на град ще потеглят войски, ту католически, ту хугенотски, но винаги французи срещу французи, граждани срещу граждани и никой от партията няма да отстъпи на другата в превъзбуденото си озверяване. Цели пленени гарнизони ще бъдат унищожени от първия до последния човек, реките ще бъдат заразени с чума от потъналите трупове. Преброени са 120 000 села, които са унищожени и ограбени, и скоро убийството ще се освободи от идейния си предлог. Въоръжени банди нападат замъци и пътници, все едно дали са протестанти или католици. Езда през съседната гора до дома е не по-малко опасна от пътешествие до Нова Индия или до канибалите. Никой вече не знае дали му принадлежат собственият му дом и имот, дали утре ще е жив или мъртъв, пленник или свободен. И Монтен, вече старец, в края на живота си през 1588 г. пише: „В тази обърканост, в която се намираме от тридесет години насам, всеки французин се вижда ежечасно, че се намира в състояние, което означава плен поврат на съдбата му.“ Никаква сигурност няма вече на земята; това основно чувство се отразява по необходимост върху Монтеновите възгледи. Затова човек трябва да намери такава сигурност извън този свят, настрани от своето отечество. Човек трябва да се откаже да беснее в хора на лудите и да си създаде отвъд времето свое собствено отечество, свой собствен свят.

Какво са чувствували хуманните хора от онова време — ужасно подобно на собственото ни усещане — затова свидетелствува стихотворението, което Ла Бюеси отправя до Монтен през 1560 г. до своя двадесет и седем годишен приятел, в което го призовава: „Каква беше тази съдба, която нареди да се родим тъкмо през тези времена? Залезът на моята страна е пред очите ми и аз не виждам никакъв друг път, освен да се изселя, да напусна дома си и да замина там, където съдбата ще ме отнесе. Отдавна гневят на боговете ме предупреждаваше да избягам, като ми сочеше обширните и открити страни отвъд океана. Когато на прага на нашия век се роди от вълните нов свят, то беше, защото боговете го определиха като спасително място, където хората ще обречат нивите си под по-добро небе, докато жестокият меч и позорната мъка обричат Европа на гибел.“



В такива епохи, когато благородните ценности на живота, когато нашият мир, нашата самостоятелност, нашето естествено право, всичко, което прави нашето съществуване по-чисто, по-красиво, по-оправдано, стават жертва на беса на шепа фанатици и идеолози, всички проблеми на човека, който не иска да пожертвува на епохата своята човечност, се вливат в едно единствено нещо: как да остана свободен? Как да съхраня посред бесния гняй на враждуващите партии неподкупна яснотата на духа си и хуманността на сърцето си, несмутена досега, посред озверяването въпреки всички заплахи и опасности? Как да се отскубна от тираничните притезания, които държавата или политиката искат да ми наложат противно на моята воля? Как да се браня срещу домогванията да отида по-надалеч в изявленията или действията си, отколкото моето съкровено „аз“ го желае? Как да защита тази единствена, неповторима част от моето „аз“ в отношението ми към регламентираното, към мярката, декретирана отвън? Как да запазя моята прапървична душа и нейната материя, принадлежала само на мен, моето тяло, моето здраве, моите мисли, моите чувства от опасността да бъдат жертвувани за чужди химери, за чужди интереси?

На този въпрос и само на него Монтен посвети своя живот и своята сила. Заради тази свобода той се наблюдаваше, проверяваше, подлагаше се на изпитания, кореше се при всеки порив и при всяко чувство. И това търсене на спасение на душата, на спасение на свободата във време на общо раболепие пред идеологии и партии ни го прави днес по-братски близък от всеки друг човек на изкуството. Ако днес го почитаме и обичаме пред всички други, то е защото той като никой друг се бе посветил на най-висшето изкуство на живота: „rester soi même“.

Други по-спокойни времена разглеждаха литературното, моралното, психологическото наследство на Монтен от друга гледна точка: те спореха академично дали е бил скептик или християнин, епикуреец или стоик, философ или човек на развлечение, писател или просто гениален дилетант. В докторски дисертации и студии неговите гледища за възпитанието и религията са разнищени най-грижливо. От Монтен днес обаче ме занимава и засяга само това: как той през време, подобно на нашето, се е освободил вътрешно и как ние, четейки го, можем да се подкрепим от неговия пример. Аз го виждам като праотец, като защитник — покровител и приятел на всеки „homme libre“ на земята, като най-добрия учител по тази нова и въпреки всичко вечна наука за това, как да съхраниш себе си срещу всичко и всички. Малцина на земята са се борили по-често и по-ожесточено, за да запазят своето най-съкровено „аз“, своята „essence“ да не се смеси и повлияе от мътната и отровна паяна на възбудата на епохата и на малцина се е удало да спасят това най-съкровено „аз“ от своето време за всички времена.

Тази борба на Монтен за съхраняване на вътрешната свобода, може би най-съзнателната и най-упоритата, която някой човек на духа е водил, външно не съдържа и най-незначителната патетика или героика. Пресилено ще бъде, ако наредим Монтен в редицата на поети и мислители, борили се със словото си за „свободата на човечеството“. Той няма нищо общо с гръмките тиради и красивия полет на един Шилер или Лорд Байрон, нито с агресивността на един Волтер. Той би се усмихнал при мисълта за желание да предаде на други хора даже и на масите нещо така лично, каквото е вътрешната свобода. А професионалните реформатори на света, теоретичите и продавачите на дребно на убеждения той е мразил от най-съкровените глбини на своята душа. Той е знаел достатъчно добре каква огромна задача представлява само това: да съхраниш у себе си вътрешна самостоятелност. Така неговата борба се ограничавала изключително в отбрана, в защита на онзи окоп, който Гьоте нарече „цитадела“ и към който никой човек не предоставя достъп другиму. Неговата тактика беше да остане по възможност незабележим и невзрачен, да върви сред света с някаква невидима шапка и да намери пътя към себе си. Така Монтен няма собствено това, което се нарича биография. Той не е предизвиквал негодувание, защото не се е изтъквал в живота и не се е домогвал да спечели слушатели и последователи за своите идеи. Външно той изглежда даден гражданин, един чиновник, един съпруг, един католик, един мъж, изпълняващ незабележимо външните изисквания на своите задължения. За околната среда той приема защитния цвят на незабележимостта, за да може да разгърне и разгледа играта на краски вътре в своята душа във всичките ѝ нюанси. Той е готов по всяко време да се отдаде — да се предаде никога. Той запазва винаги във всяка форма на живота си най-доброто, най-истинското от своето съществуване. Той оставя другите да говорят, да се събират на купчина, да се стремят, да проповядват и да парадират. Той оставя светът да върви по своите объркани и глупави пътища и

полага грижи само за едно: да остане разумен за себе си, човечен във време на безчовечност, свободен посред масови химери. Той оставя да се подиграва всеки, който го нарича равнодушен, нерешителен и подло страхлив. Той оставя другите да се удивляват, защото не се домогвал до служби и титли. Даже близките, които го познаваха, не подозираха с какво търпение, разум и гъвкавост в сянката на обществото работи над една задача, която си беше поставил: вместо да живее обикновен живот, да живее собствения си живот.

С това наглед бездейният беше извършил несравнимо дело. Като се е запазил за себе си и се е описал, той е запазил у себе си човека в пусе, голия и извън времето човек. И докато всичко друго, богословските трактати и философските екскурсии от неговото столетие, ни се струва чуждо и покрито с давност, той е нашият съвременник, човекът от днес и всякога. Неговата борба се е превърнала в най-актуалната на земята. Когато човек разтваря за стотен път Монтен, страницата след страница, има чувството: *nostra est agitur*, чувството, че тук е промислено по-добре, отколкото аз самият бих могъл да го кажа, онова, що съставлява най-съкровенията грижа на моята душа през днешното време. Тук се крие някакъв „ти“, в който се отразява моето „аз“, тук е премахнато разстоянието, което разделя време от времена. При мен не се намира книга, нито литература или философия, а човек, на когото съм брат, човек, който ме съветва, който ме утешава, човек, когото разбирам и който ме разбира. Взема ли „*Essais*“ в ръка, напечатаната хартия изчезва в полузрачното пространство. Някой диша, някой живее с мен, някакъв чужденец е пристъпил към мен, но той не е вече чужденец, а някой, когото чувствавам близък като приятел. Четиристотин години са отвеяни като дим: този, който ми говори, не е „*Seigneur de Montaigne, gentilhomme de la chambre*“ на някой изчезнал крал на Франция, не е господарят на замък от Перигор. Той е снел бялата надиплена шуба, островърхата шапка, сабата. Той е снел гордата верижка с орденa на Свети Михаил от шията си. Не е смеът на Бордо, който ми е на гости, не е и писателят. Един приятел е пристигнал, за да ме посъветва и да разкаже нещо за себе си. Понякога в гласа му се прокрадва тиха печал по безсилието на нашето човешко същество, несвършенството на нашия разум, тесногърдието на нашите водачи, упоритостта и жестокостта на нашето време, оная благородна печал, която неговият ученик, Шекспир, така незабравимо е предал тъмно на най-любимите си образи — на Хамлет, Брут и Просперо. Но тогава усещам отново усмивката му: защо всичко това те измъчва? Защо се засягаш и прекланяш пред глупостта и зверството на твоето време? Всичко това засяга само твоята кожа, не и твоето съкровено „аз“. Външният свят не може да ти отнеме нищо и да те смути, ако сам не се оставиш да бъдеш смутен.

Събитията на времето са безпомощни над теб, докато ти се противиш да участвуваш в тях, химерите на времето не са истинско бедствие, докато ти запазиш сам своята яснота на духа. И даже най-лошите ти преживявания, мнимите унижения, ударите на съдбата ти ги чувствуваш само доколкото си слаб пред тях. Защото той е този освен ти, който им придава стойност и тежест, наспада и болка? Нищо не може да възвиси и да унизи твоето „аз“ освен ти самия — даже и най-тежкия товар отвън се сменя леко от оня, който вътрешно е укрепнал и е свободен. Винаги и особено когато индивидът е потиснат в душевния си мир и свобода, словото и мъдрият зов на Монтен са благодат. Защото нищо друго не ни пази повече във времена на обърканост и пристрастия, отколкото откровеност и човечина. Винаги и всеки път туй, което е казал преди столетия, важи и е истина за всеки, домогващ се до своя собствена самостоятелност. Никому обаче не сме по-благодарни, отколкото на онези, които в безчовечно време като нашето укрепват у нас човешкото, предупреждават ни да не жертвуваме неповторимото и незатривашото се, което притежаваме, нашето най-съкровено „аз“. Защото само онзи, който остане свободен срещу всички и всички, умножава и придобива свободата на земята.

## ВТОРА ГЛАВА

За да може авторът на „Есетата“ да напише книгата си под гордото авторско име Michel Sieur de Montaigne и да носи герб на благородник, е струвало първоначално скромната сума от деветстотин франка. Защото преди неговият пращад да закупи на 10 октомври 1477 г. замък Монтен от архиепископите на Бордо за тази сума и преди пък вникнат на същия, бащата на Монтен, да издействува позволение да прибави името на тази резиденция към собственото си

име като благородническа титла, прадедите на Мишел Монтен са се наричали съвсем скромно и буржоазно Eugem. Едва Мишел Монтен, който като умен и скептичен познавач на света разбира колко е изгодно да носиш на този свят благозвучно име, „да имаш хубаво име, което се произнася приятно и се запомня“, изстъргва след смъртта на своя баща предишното фамилно име от всички пергаменти и документи. Само с това обстоятелство трябва да обясним, дето няма да запрелистваме и търсим в историята на световната литература автора на „Есетата“ под буквата „Е“ като Мишел Екем, а под буквата „М“ като Мишел де Монтен.

Името на семейството Екем в Бордо се свързва от столетия с благозвучието на сребро и злато, но, разбира се, между другото и с лека миризма на пушена риба. Откъде най-напред са дошли тези Екемовци в Бордо — дали от Англия, където Монтен (твърде малко достоверен по отношение делата на своите родоначалници) твърди, че е открил „стари връзки с братовчеди от известен голям род“, или пък просто от околността на града, и досега това не е проучено основно от учените изследователи на родоначалието. Може да се установи само, че Екемовци са имали десетилетия наред кантори в пристанищния квартал de la Roussele, от който са препращали товари с пушена риба, вино и други стоки като крайно дребнобуржоазни посредници. Първият подем след търговията с риба и хранителни стоки започва с Рамон Екем, Монтеновия прадедо, който, роден в 1402 г. в Бланкенфорт при Медок, се проявява като корабпритежател и с предвидливия си ум, както и чрез женитбата с най-богатата наследница от Бордо поставя основите на семейното имущество.

На седемдесет и пет години този Рамон Екем извършва своята най-умна сделка, като придобива „maison noble“, замъка Монтен, от феодала, архиепископа на Бордо. Тази придобивка на благороднически замък от прост гражданин се превръща в тържествен акт по обичаите на времето. Самин престарелият търговец влиза в напуснатия замък през голямата порта, която ще бъде затворена след него с ключалка, докато слугите, изпълчарите, фермерите и поселниците положат клетва пред новия господар и му засвидетелствуват своето преклонение. Неговият по-скромно настроен син Гримон Екем си почива само върху бащиното наследство. Той умножава имуществото, но изоставя стария замък в полусручено състояние, без да се грижи за него. Едва вникът на Рамон Екем, бащата на Монтен, Пиер Екем, извършва решителната стъпка на семейството от буржоазия в благородническия свят. Той се отказва от корабоплавателното посредничество и търговията с риба, за да избере по-рицарската професия на войник. Като млад мъж той придружава крал Франц I в италианската война, от която донесе дневник, за съжаление незапазен за нас, и като най-желана награда за върнатата си служба титлата Sieur de Montaigne.

Съзнателно новият благородник изпълнява това, що неговият дядо е мечтал посред грижите си, като преустройва стария полуразрушен замък и го превръща във внушителна господарска резиденция. Посред просторни земи, които способният и енергичен мъж придобива чрез безброй съдебни процеси и покупки, се издига внушителният замък с дебели стени и кули. Това е крепост, гледана отвън и същевременно средиче на хуманистично образование и щедро гостоприемство. Младият войник е видял ренесансова Италия в най-красивия разцвет на изкуството ѝ. Тогава е развил у себе си стремеж и воля за по-нататъшно образование. Простата жажда за пари и радост от печалбата на предците му се превръща у него в по-висша амбиция. Той поставя основите на внушителна библиотека, привлича учени мъже, хуманисти и професори в своя дом и без да занемарява управлението на голямото имущество и на просторната си поземлена собственост, той счита като свое задължение на благородник да служи на своята родина сега, в мирно време така, както е служил някога на своя крал през войната. Най-напред е избран като „Prevost“ и „Inrat“, значи само прост заседател в градската община, накрая той бива избран за помощник-кмет, а след това и за кмет на Бордо, където с всеотдайната си дейност оставя спомен, събуждащ чувство на уважение. Монтен рисува трогателно предаността на вече болния и уморен мъж: „Спомням си, че още през детството ми той ми изглеждаше стар. Душата му беше засегната жестоко от обществените дразни. Той трябваше да изостави кротката атмосфера на своя дом. Може би у него се беше развила преждевременно и слабостта на възрастта. Изглежда, че тя се отрази много на домашната му среда, както и на здравето му и той сигурно презираше живота, чувствайки как му се изпълзва. И въпреки това той предприемаше дълги и трудни пътешествия в



интерес на града. Такъв беше характерът му. И все пак той понасяше тези състояния с голяма естествена доброта. Нямаше по-благотворителен и по-обичан човек от него.“

Чрез бащата на Монтен е направена втората и предпоследна крачка във възхода на семейството. От дребни търговци, които обогатяват само себе си и семействата си, Екемовци ще станат първенци на града и от Екемовци Sieurs de Montaigne. Със страхопочитание ще се изрича името из целия Перигор и Гиен. Ала едва синът ще завърши възхода, той ще бъде учителят на Шекспир, съветникът на крале, славата на своя език и защитник-покровител на всяка свободна мисъл на земята.

Докато така през три поколения от Рамон през Гримон до Пиер Екем бащиното семейство възхожда майчиното семейство на Мишел де Монтен, завършва своя път нагоре със същия ритъм, със същата упоритост и предвидливост. Когато Sieur Pierre de Montaigne, бащата на Мишел, на тридесет и три годишна възраст избира за съпруга някоя си госпожица Антоанета де Лупес де Вилньов, изглежда на пръв поглед, че старо дворянство се свързва със старо дворянство. Ако човек премине от прелистването на този благозвучен брачен договор към по-старите пергаменти и архивни отметки, ще открие, че благородничеството на Лупес де Вилньов има също така кратък дъх като това на Монтен и за да употребим думите на Казанова, е взето също така самоволно от азбуката като онова на Екемовци. Почти по същото време, когато търговецът на риба Рамон Екем, сто години преди рождението на Монтен, изкачва първото стъпало от обществено презрение буржоазен свят в рицарския, свят един богат испански еврей, Моше Пасагон от Сарагоса, прави същата стъпка, за да се откъсне от проклетата гилдия, като се покръства. Старейки се също като Екемовци да закрие истинския си произход, пред децата и съседите си той носи вместо еврейското си име испанско и звучащо някак си рицарски. След покръстването той се нарича Гарсия Лопес де Вилианова. Неговото далеч разклонено семейство изживява след това обичайните съдби на испанските инвизиционни години. На някои от тези нови християни се удава приспособяването. Те стават съветници и банкери на двореца. Други, по-малко сръчни или по-малко облагодетелствувани от щастieto, биват изгаряни като морски пъстърви. Предпазливите между тях се изселват своевременно от Испания, преди инквизицията да е взела зорко под лупа тяхното благородническо християнство. Една част от семейството Лопес де Вилианова се преселва в Антверпен и приема протестанството. Една друга католическа линия премества търговията си в Бордо и Тулуза, където семейството се пофранцузява, и за да забули произхода си, се нарича Лупес де Вилньов. Между Вилньовци и Монтеновци, или по-скоро между Екемовци и Пасагоновци, се извършват много сделки. Последната и най-сполучливата за света се сключва на 15. I. 1582 г. чрез женитбата на Пиер Екем с Антоанета де Лупес, която донася зестра от хиляда златни екю. И човек може да оцени приблизително колко ще да са били богатите тогава Екемовци, щом по-късно Мишел де Монтен ще отбележи тази зестра като сравнително незначителна.

Тази майка с еврейска кръв, с която Монтен ще живее над половин столетие в един дом и която ще надживее даже своя прочут син, Монтен няма да спомене в творбите и съчиненията си с нито една единствена дума. Нищо не се знае повече за нея, освен че до смъртта на мъжа си, на когото е дарила пет деца, е управлявала благородническия дом с двойно по-голяма „почтеност“, свойствена на семейството. Така, че тя ще може да напише с гордост в завещанието си: „Известно е, че през един период от четиридесет години аз работих в къщата на Монтеновци наред с моя съпруг, и то така, че старанията, грижите и воденето на домакинството увеличиха, подобриха и умножиха цената на споменатата къща.“ Повече за нея не е известно и неспоменава-нето на майката в цялото творчество на Монтен често пъти се тълкува в смисъл, че е искал да заблуди или прикрие еврейския си произход. Монтен при цялата си интелигентност е станал жертва на злочеста благородническа суета: завещанието му изисква например да бъде погребан „в гробницата на своите деди“, докато в действителност в замъка Монтен е бил погребан само неговият баща. Но също толкова малко, колкото и майка си, Монтен ще спомене някога своята жена и своята дъщеря в своите книги освен в едно единствено посвещение. Неговият мироглед се оформи под влиянието на античния свят, където жената не е играла роля сред духовната сфера. И така ние не знаем нито за особена склонност, нито за особена антипатия на внука на Екемовци към внуцата на Моше Пасагон. Това са два подтика, всеки мощен и здрав, които едновременно се завършват и изчерпват у Монтен, връхната точка на тази пирамида на възхода. В него се

разтваря в нова единна творческа форма всичко, което е било противоположно между гасконските рибари и еврейските посредници. Какво дължи на едната линия и какво на другата, едва ли би могло да бъде разрешено безизкуствено при тази съвършена връзка. Може да се каже само, че чрез тази смесица той е бил предопределен да бъде човек на средината и обвързаността, непредубедено отправящ взор на всички страни, без да е ограничен в какъвто и да е смисъл, един „libre penseur“ и „citoyen“, свободомислещ и толерантен, син и гражданин не на една раса и на едно отечество, а гражданин на света, отвъд страни и времена.

### ТРЕТА ГЛАВА

В едно благородническо име несъзнателно се съдържа волята за самосъхранението му и за предаването му от поколение на поколение. Така и за първия, който носи титлата на някакъв сенйор де Монтен, за Пиер Екем де Монтен, е гордо предзнаменование да бъде предтец на род, който ще стане прочут в бъдеще, когато на последния ден от февруари 1533 г. му се ражда съкровено желаният първи син, нашият Мишел де Монтен, след като е загубил преди това две дъщери наскоро след тяхното раждане. Бащата посвещава сина си на висшо предопределение още в часа на неговото раждане. Както той самият е изпреварил своя собствен баща по образование, култура и обществено положение, така този син трябва да надмине него. Двесте и петдесет години преди Жан Жак Русо, три столетия преди Песталоци един внук на търговец на риба и бивш войник съставя посред XVI в. в уединен замък на Гаскония добре обмислен план за възпитанието на сина си. Той кани своите учени хуманистични приятели и обсъжда с тях най-добрия метод, за да възпита сина си още от самото начало за нещо изключително в човешки и обществен смисъл. В някои отношения тази наистина поразителна грижа за онова време показва сходство с най-модерни схващания. Самото начало е удивително. Откъснат направо от люлката и майчината гръд, бозайникът ще бъде отстранен от замъка Монтен и предаден на люде от най-ниско съсловие — на бедни дървари от едно малко селце, принадлежало към имението на Монтеновци, вместо да се вземе дойка, както е редно в аристократическите къщи. С това бащата иска да възпита детето не само „в простота и непринуденост“, но се надява да го закали и телесно. Той иска в един почти неразбираем за тогава демократичен изблик още отначало „да го сближи с народа и условията на живот на хора, които се нуждаят от нашата помощ“. Може би Пиер Екем в своето буржоазно време, преди да е носил благородническа титла, е изпитал с огорчение високомерието на привилегированите. И така той иска неговият син да не се чувства като някой от „висшите“, като член на привилегированата класа, а да се научи отрано „да се обръща към хората, които ни протягат ръка, а не толкова към тези, които ни обръщат гръб“. Изглежда, че Монтен е понесъл телесно добре скромното и спартанско време в бедната възглищарска хижа. И той разказва, че като дете така навикнал на проста храна, та предпочитал пред захарните изделия, конфитюри и курабии обикновената храна на селяните: „черен хляб, сланина и мляко“. През целия си живот Монтен е бил благодарен на баща си, че като го е отстранил от майчиното мляко, сякаш го е освободил с това и от предразсъдъци и докато Балзак е упреквал своята майка до смъртта си, че го е дала за отглеждане до четиригодишна възраст на някакъв жандарм, вместо да го задържи при себе си, Монтен одобрява добре обмисления план с обещанието: „Ако бих имал момчета, от все сърце бих им пожелал същата съдба, която имах аз.“

Толкова по-ярък е преломът, когато бащата след три години прибира детето в замъка Монтен. По съвета на учените приятели душата трябва да стане гъвкава, след като тялото е закрепнало. Младият Мишел Монтен е преведен от пролетарското в хуманистичното лоно така, както се преминава от горещо на студено. Още отначало Пиер Екем е решен в честолубието си да създаде от своя син не безделен благородник, пропияващ безцелно времето си в хазарт, вино и лов, или прост търговец, ламтящ за пари. Той трябва да се издигне до най-висшите кръгове на тези, които чрез духовно превъзходство, чрез образование и култура направляват събитията на времето в съвета на кралете, а със словото си влияят на събитията, чиято родина се намира сред по-широките сфери на света вместо в теснотията на провинцията. Ключът към това духовно царство във века на хуманизма е латински език. И така бащата Монтен решава да даде на своя



син този магически инструмент в ръка колкото е възможно по-рано. В откъснатия от света замък в Перигор се поставя на сцената един опит по най-куриозен начин, нелишен от известни комични черти. Башата не жали пари, правейки големи разходи, за да привлече един немски учен, и то съзнателно такъв, който не разбира нито дума френски, и му придава още двама не по-малко учени помощници, които под най-строга забрана не бива да говорят с детето освен на латински език. Първите думи и изречения, които учи четирегодишното дете, са латински. И за да предотврати момчето да усвои едновременно и майчиния си френски език, а с това да смути чистотата и свършенството на своето произношение на латински, се образува около малкия Мишел някакъв невидим пръстен. Когато бащата, майката или слугите искат да съобщят нещо на детето, учителите преди това им натъкват главите с откъслечни думи на латински. И така в замъка Монтен се ражда наистина комично положение — за нуждите на този педагогически опит цялата къща, родители и слуги, учат латински език заради едно четирегодишно момче. Забавна последица от тези занимания е, че се разнасят надалеч и в съседните села отделни думи на латински и латински презимена.

Все пак по този начин се постига с леснина желаният резултат: бъдещият велик френски прозаик не знае да каже на своя майчин език на шестгодишна възраст нито едно единствено изречение. Но той е научил да говори без книга, граматика и принуда, без пръчка или сълзи латински език в най-чистата му и свършена форма. Античният световен език е за него прасяк и майчин език, и то така, че през живота си той чете почти с по-голямо удоволствие книги на латински език, отколкото на собствения си език и в миг на ужас или внезапен вик на устата му иде неволно латинската вместо френската дума. Ако Монтен не беше попаднал в зрялата си възраст в залеза на хуманизма, то неговите творби, както и тези на Еразъм, биха били написани на тоя подновен изкуствен език и Франция би загубила един от своите най-големи майстори-писатели.

Този метод да научи сина на латински език без напрежение, без книги и сякаш на игра е последица от общата добре обмислена тенденция на бащата да образова детето, без да му създава и най-малко труд. Противно на суровото възпитание на времето, което набива с пръчка заостенели предписания, той трябва да се развива и оформи съобразно собствените си вътрешни наклонности. Хуманистичните съветници са дали изрични указания на грижовния баща „да ми създаде вкус към знанието и към моите задължения, като събуди без принуда свободната ми воля и собственото ми желание. Моята душа трябва да бъде възбуждана съвсем кротко и при пълна свобода, без строгост и неестествен натиск.“

До каква степен е било упражнявано това съзнателно култивиране на индивидуалната воля в този чуден замък в Перигор, свидетелствува една забавна подробност. Очевидно някой от прецепторите се е изказал, че е вредно за „нежния мозък на детето“, ако сутрин „внезапно и принудително го будят от сън“. И така, за да спестят на нервите на момчето даже и това най-незначително сътресение, се измисля особена система: Мишел де Монтен бива събуждан всеки ден в детското си легло с музика. Флейтисти или цигулари обкръжават леглото в очакване да им се даде знак, за да преведат с мелодия блажено спящия Мишел от неговите сънища в будно състояние. И този нежен обичай се спазва с най-строга грижа. „Никога, разказва Монтен, не съм оставал без прислуга.“ Никой бурбонски кралски син, никой хабсбургски императорски потомък не е бил възпитаван с такава съобразителност, както този внук на гасконски търговци на риба и еврейски сарафи.

Едно такова свръхиндивидуалистично възпитание, което не запрети нищо на детето и предоставя на наклонностите му свободен път, представлява експеримент и даже не съвсем безопасен. Защото да бъдеш разглезван по такъв начин, че никога да не срещаш съпротива и да не чувствуваш нужда да се подчиняваш на някаква дисциплина, предоставя на детето възможности да развие у себе си всяка прищявка, както и всеки вроден порок. И Монтен по-късно сам ще признае, че ще трябва да благодари на щастливия случай, дето това свободно и щадещо го възпитание е преминало добре.

„Ако от мен е станало нещо прилично, трябва да кажа, че е постигнато случайно и от само себе си до известна степен, без аз да съм допринесъл нещо. Ако бях роден с предразположение, неподдаващо се на дисциплина, тогава, страхувам се, че резултатът би бил съвсем жалък.“

Известни следи от това възпитание за добро или зло наистина се чувствуват у него през целия му живот. С него е свързана преди всичко упоритата му съпротива да се покорява на каквото и да е авторитет, да се подчинява на дисциплина, както и известна атрофия на волята му. Зародишът на онези „размекнатост“ и „безгрижност“, от които така често се оплаква, може да се крие дълбоко в тези години, но същевременно оттам иде и неговата неукротима воля да бъде винаги свободен и да не се подчинява никогa робски на чуждо мнение. За добрите грижи на своя баща той трябва да благодари, когато по-късно е в състояние да каже гордо: „Аз имам свободна душа, която си отпочива напълно и е навикнала да се управлява сама така, както ѝ харесва.“ Този, който още като непълнолетен е открил с несъзнателните си сетива насладата и благодатта на свободата, няма никогa да ги забрави и изгуби.

Тази снизходително разглезваща форма на възпитание съставлява щастлив случай за особено разгръщане на душата на Монтен. Но и щастие е за него, че то завършва навреме. За да може човек да оцени истински свободата, трябва да е опознал принудата, а такова възпитание ще бъде дадено богато на Монтен, щом бъде изпратен на шестгодишна възраст в колегиума в Бордо, където ще прекара до тринадесетгодишна възраст. Не че там синът на най-богатия мъж и кмет на града е бил третиран сурово и енергично — единствения път, когато е наложен с пръчка, било „твърде меко“. Но все пак той ще срещне там една строга дисциплина, която налага на ученика самовластно своите схващания, без да пита за неговите. За първи път той трябва да учи редовно. И несъзнателно се брани инстинктът на детето, научено да следва само своята воля, срещу знание, което му налагат някак си вкаменено формулирано и препарирано. „Учителите винаги гърмят в ушите ни — оплаква се той, — като че ли наливат нещо в тръба и нашата работа се състои само в това, да повторим това, което ни казват.“ Вместо да оставят учениците да развият плодотворно свои собствени мнения, пълният паметта им с мъртва материя. „Разбирането и съзнанието ни е празно“, така се оплаква той. И тогава той ще запита огорчен: „Каква полза имаме, че пълним корема си с месо, ако не можем да го смелим, ако не може да се преобразува у нас и да ни подсили и укрепи?“ Огорчен е от схоластиците на колегиума, които го карат да учи факти и числа, закони и системи; не напразно тогава са наричали ректорите на онова училище педанти. Искали сила да го научат на книжно знание, на „чисто книжно високомерие“. Той се възмущава, дето обявяват за най-добър ученик онзи, който с най-голяма охота е запомнил онова, което са му разказали. Тъкмо премного възприетото знание убива способността да си изградиш собствен образ за света.

„Както растенията загиват от премного влага или лампите угасват от много масло, така и нашата духовна дейност се влияе от прекомерно учение и материал.“

Такова знание представлява обременение на паметта, не и функция на душата.

„Да се научи нещо наизуст не означава, че човек знае нещо, а само че е запазил нещо в паметта си.“

Не е важно да се знае датата на сражението при Кана при четене на Ливий и Плутарх, а да се запознаем с характеристиките на Сципион и Анибал. За него не студеният исторически факт представлява нещо, а човешкото, духовното съдържание на този факт. Така зрелият мъж по-късно ще даде лоша бележка и едновременно добър урок на своите учители, които не са искали нищо друго, освен да му въгълват в главата правила.

„Нашите учители — така казва той в по-късните си години — би трябвало да отсъдят какво е придобил някой ученик чрез свидетелството на своя живот, а не просто с паметта си. Оставете младият човек да проверява и пресява това, което чете, а не да го възприема на доверие изаради авторитет. Би трябвало да му се поднасят най-различни мнения. Ако той е способен, ще направи избор, ако не — ще остане със съмненията си. Който обаче следва друго, не преследва нищо, не намира нищо, пък даже и не търси нищо.“

Едно такова възпитание в свободолобив дух учителите не са били в състояние да дадат на своеоравното дете, при все че между тях са се намирали отлични и даже прочути хуманисти. И така той ще се раздели със своето училище без благодарност. Той го напуска, „без да може още сега да постави в сметката никакъв резултат“, както казва по-късно.

Както Монтен не е особено доволен от своите учители, така и те не са били особено доволни от него. Защото независимо от оная вътрешна съпротива срещу всяко книжно знание, школко

знание, знание по памет, срещу всяка дисциплина и ред, на Монтен липсва, както на всички останали изтъкнати натури, у които интензивността на духа се събужда с пълна сила едва след пубертета, бърза и гъвкава дарба за възприемане. Този по-късно така буден, подвижен и любопитен дух е обхванат през ония години на развитие от някаква странна тъпота. Известна леност тегне върху него.

„Аз се радвах наистина на добро здраве и по природа бях винаги кротък и общителен, но аз бях тогава така тежкоподвижен, сънлив и заспал, че не можех да ме откъснат от безделието даже и ако ме карах да играя.“ Способността му за остро наблюдение е наистина налице, ала сякаш само в потенциално състояние, и то в редки мигове:

„Коего виждах, наблюдавах добре и под булото на оня тежкоподвижен натурил се раждаха у мен смели мисли и гледища, които надхвърляха далеч моята възраст.“

Ала тези щастливи мигове са вътре в неговата душа. Те не стават достояние на учи телите и Монтен ни най-малко ги упреква да са го подценили и издава на своята младост сурово свидетелство:

„Духът ми беше ленив и се придвижваше напред толкова, колкото го подтикваха. Способността ми да възприемам се разви едва по-късно. Дарът ми да откривам беше беден и преди всички страдах от невероятна слабост на паметта.“ Никому училището не е създавало повече мъка, отколкото на даровитите, чиито заложби то не знае да предположи и да ги направи плодотворни със своите сухи методи. И ако Монтен е избягвал здрав от този затвор на младостта, то е станало само защото, както много други — Балзак го е описал най-добре в „Луи Ламбер“, — е намерил тайния утешител и помощник: поетическата книга наред с учебника. Както Луи Ламбер, и той няма да може да спре вече, щом веднъж е попаднал под възшебството на тези свободни четива. Младият Монтен чете с възторг метаморфозите на Овидий, Виргилиевата Енеида, драмите на Плавт на оригинален език, който е собственият му матерен език. И това разбиране на класическите творби, както и майсторското произношение на говоримата латинска реч издигат лошия и заспал ученик сред колегиума до почести по един странен начин. Един от неговите учители, Георг Бушанан, който по-късно ще играе значителна роля в историята на Шотландия, е автор на много ценени трагедии на латински език и в тези, както и в други латински театрални пиеси Монтен се проявява с много сполука като артист при даваните в училището ученически представления. Той надминава всички други със способността си да модулира гласа си и с рано придобитото майсторство по латински език. На тринадесетгодишна възраст възпитанието на неподдаващия се на възпитание външно е приключило и отсега нататък Монтен през целия си живот ще бъде свой собствен учител и ученик.

След училището, след колегиума, изглежда, че на тринадесетгодишния е била обезпечена почивка в бащината къща за известно време, преди да почне да следва право в университета на Тулуза или може би в Париж. Във всекислучай той смята сам своето развитие за окончателно приключено на двадесетгодишна възраст.

„Що се отнася до мен, смятам, че душата ни на двадесет години е станала това, което е трябвало да бъде, и че подсказва всички заложби, които притежава. . . За мен е съвсем ясно, че от този момент нататък както моят дух, така и моето тяло са по-скоро намалели, отколкото да се увеличили, по-скоро са изостанали, отколкото да са напреднали.“

От този Монтен от времето на неговата насъбрана за пръв път свежест и сила не е запазен никакъв портрет за нас. Но той самият през целия си живот винаги се е описвал с такава грижливост, наслада и острота, че човек, доверявайки се на любовта му към истината, може да си създаде задоволителна физиономична представа. По телосложение Монтен като своя баща е поразително дребен, обстоятелство, което той сам чувствава и от което се оплаква като недостатък, защото тези малко сантиметри под средния ръст го правят, от една страна, забележим, а, от друга страна, намаляват авторитета на неговата изява. Но остават достатъчно други неща, които ще превърнат младия благородник в човек с приятна външност. Крепкото здраво тяло, нежните черти на лицето, тесният овал с изящно източения нос, по който всяка линия е извита красиво, ведрото чело, красивите вити вежди, сочната уста над и под кестенявокафявата брадичка и мустаци — ето това е портретът, който предлага младият Монтен на света. Очите, забележителни със силния си зорък блясък, не можеха тогава още да издадат леко меланхоличния



поглед, който ще се забелязва в портретите от по-късни дни. Според собствените му уверения той е бил по темперамент ако не жив и весел, то най-малко спокоен и уравновесен. За рицарските добродетели, за спорт и игра му липсва телесната гъвкавост и жизненост на неговия баща, който и на шестдесет години можел да прескочи със скок масата, опрял само палеца си върху нея, и бурно да изтича по стълбището на своя дворец, вземайки по три стъпала наведнъж.

„Подвижен и сръчен никога не съм бил. На музика или пеене, или свирене на инструмент никога никога не можа да ме научи — нямал никакво дарование за такива неща. В танците, играта на топка или в борбата не надхвърлях средното ниво. В плуването, в скока с препятствия или в далечния скок и фехтовка никак не ме биваше. Пръстите ми са толкова несръчни, че сам не мога да чета, което съм написал. Аз не мога даже да съгна прилично някое писмо. Не бих могъл да си изрежа перо за писане или да оседлая коня си, да пусна сокол да хвърчи или да се справям с кучета, птици и коне.“

Духът му е повече насочен към общуване с хора и на тях той се посвещава тогава наред с радостта, която изпитва от жените, които по негово собствено признание са го съблазнявали от най-ранен час и безмерно. Благодарение на особено живата си фантазия той схваща лесно. Без да е франт (той признава, че благодарение на известна небрежност, към която неговият натопрен клонел, принадлежи към хората, чиито богати дрехи все пак висели печално върху раменете им), той търси общуване и другарство. А истинското му удовлетствие съставлява дискусията, ала дискусията сякаш като игра на папири, не от страст да спори или от чувства. Над горещата гасконска кръв, която наистина понякога го води към бързи, страстни избухвания, бди още отначало ясният, природно уравновесен разум. Монтен, който се ужасява от всяка строгост, който се отвращава от всяка бруталност, се чувствава „физически измъчен“ от самата гледка на страданията на други. Младият Монтен преди стадия на своята придобита с учение и просмислена мъдрост не притежава нищо друго освен инстинктивната мъдрост да обича живота и себе си сред този живот. Още нищо не е решено у него. Не се вижда никаква цел, която той да преследва, никакво дарование, което да се изявява ясно или властно у него. Нерешително поглежда двадесетгодишният със своите любопитни очи към света, за да види какво ще даде светът на него и той пък какво ще даде на света.

#### ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Решителна дата в живота на Монтен е, когато неговият баща, Пиер Екем, умира в 1568 г. Защото досега той е живял с баща, майка, съпруга, братя и сестри в замък, наричан от него малко емфатично „замъкът на монте прадеди“, без да се грижи за имот, домакинство и сделки. Със смъртта на своя баща той става наследник и даже богат наследник. Като първороден син нему се падат титлата и рента от десет хиляди ливри, но заедно с това и бремето по отговорността за целия имот. Майката бива обезщетена с донесената от нея зестра и Монтен вече като майордом, като глава на семейството, има задължението да върши или най-малко да проверява стотици дребни неща и ежедневни сметки — той, който така неохотно поема отговорност за собствените си дела. И нищо по-противно не е на Монтен, отколкото редовни занимания, които изискват чувство за дълг, издръжливост, упоритост, грижовност, т. е. съвсем методични добродетели. Той признава непринудено колко малко се е грижил до средата на живота си за домакинството. Господарят на имоти, гори, ливади и лозя признава открито: „Аз не мога да различа един вид зърно от друго, нито на полето, нито в хамбара, освен ако разликата е очевидна. Едва ли бих познал дали е зеле или салатата туй, което се намира в градината ми. Не знам даже наименованията на най-важните инструменти в моето домакинство или най-елементарните неща от селското стопанство и неща, които всяко дете знае. Не минава и месец, без да съм заловен, че нямам понятия за какво служи квасът при печенето на хляба или какво собствено става, когато разбъркват виното в кацата.“ Но този чифликчия е неподходящ както за мотика и лопата, така също и в канцеларията на имението си.

„Аз не мога да превъзмогна себе си, за да прочета договорите или да проверявам споразуменията, които собствено по необходимост минават през моите ръце и би трябвало да бъдат проверявани от мен. Не от философско презрение на светските и преходни неща — не, то в дей-

ствителност е неизвинима детинска леност и нехайство. Всичко друго бих сторил с удоволствие, но не и да прочета такъв договор.“

Само по себе си наследството, което му се е паднало, е добре дошло, защото Монтен обича своя имот, който му обезпечава вътрешна независимост. Ала той желае да го притежава, без да си създава грижи с него.: „Най-добре ми е, когато загубите или неблагоприятията, свързани с моите сделки, останат скрити за мен.“ Едва му се е родила дъщеря и той мечтае някой зет да поеме цялата работа и грижи. Той желае да управлява по такъв начин, по какъвто е искал да се занимава с политика и всичко друго на земята: случайно, когато му доставя удоволствие, и с лавата ръка, без сам да взема участие. Той разбира, че собствеността е някакъв дар на Даная, който изисква да бъде защищаван всеки ден, всеки час. „Аз бих бил напълно доволен, ако бих могъл да заменя живота, който вода сега, с по-прост — не така изпълнен с делови изисквания.“

За да носи по-леко това златно бреме, което притиска раменете му, Монтен решава да смъкне друго. Честолюбието на баща му го е натикало в общественния живот. Около петнадесет години е бил заседател в Долната камара на Парламента и не е преуспял в кариерата си. И ето, след смъртта на баща си, той отправя въпрос към съдбата. Той поставя кандидатурата си за авансиране в Горната камара, след като през цялото време е бил десети съветник в *Chambre des Enquêtes*. Но на 14 ноември 1569 г. Камарата решава да отхвърли Монтен под предлог, че твърд му бил председател, а някакъв негов зет — съветник в Горната камара. Решението е неблагоприятно за него, но в по-висш смисъл благоприятно, защото с него Монтен има основание или предлог да каже сбогом на обществената служба. Той подава оставката си или по-скоро продава службата и от този ден служи на обществото само по свое разбиране: случайно и ако някоя особена задача го принами. Трудно е да се предполага дали и тайни причини са играли роля за това оттегляне в частния живот. Всеки случай Монтен трябва да е усетил, че времето притиска за вземане на някакво решение. А той не обича никакви решения. Обществената атмосфера е отново отровена. Протестантите пак са грабнали оръжието и вартоломеевата нощ е наблизо. В духа на своя приятел Ла Бюеси Монтен съзира политическата си задача в това да действа в дух на съгласие и помирение. По природа той беше роденият посредник между партията и същинската му дейност в служба на обществото се е изчерпвала винаги в тайни посреднически преговори. Но времето за тях е минало, стигнало се е до: или — или. Франция трябва да стане хугенотска или католическа. Следващите години ще натоварят всеки, който се занимава със съдбините на страната, с нечувана отговорност, а Монтен е заклет враг на всякаква отговорност. Той иска да избегне решенията. Като мъдрец по време на фанатизъм той търси отстъпление и бягство.

Монтен се е оттеглил на тридесет и осем годишна възраст. Не иска да служи вече никому освен на себе си. Той е уморен от политиката, обществото, сделките. То е миг на скъсване с илюзиите. Що се отнася до почит и положение в живота, той е по-незначителен от своя баща. Бил е по-лош чиновник, по-лош съпруг, по-лош управител. Какъв е в действителност сега? Той има чувството, че досегашният му живот е бил погрешен. Исква да живее истински, да размишлява и да разсъждава. Надява се да намери в книгите разрешението на проблема „Живот и смърт“.

И сякаш за да си пресече връщането в света, той поставя на стената на библиотеката си надпис на латински език:

„В лето господне 1571, на тридесет и седем годишна възраст, в навечерието на първия ден от месец март, на своя рожден ден Мишел де Монтен, отдавна уморен от рабската служба при двореца и от товара на обществените служби, но още в пълно притежание на силите си, реши да се отмори върху девствената гръд на музите. Тук в тишина и закътаност ще завърши той залазващия ход на един живот, чиято по-голяма част е вече отминала, ако съдбата му позволи да запази това местопребивание и мирния кът за почивка на своите бащи. Той е посветил това място на свободата, тишината и безделието.“ Тази раздяла ще бъде нещо повече от раздяла със службата. Тя ще бъде отрязване от външния свят. Досега е живял за другите — сега иска да живее за себе си. Досега е вършил това, което службата, дворецът, бащата са изисквали от него — сега пак ще върши само това, което му доставя радост. Там, където е искал да помогне, не е можал да стори нищо, където се е стремил да се издигне, са му затваряли пътя, където е давал съвети, не са уважавали съветите му. Той е насъбрал опит, сега иска да намери смисъла му и да извади

корена от сумата. Мишел де Монтен е живял тридесет и осем години. Сега пък Мишел де Монтен иска да знае кой е собствено този Мишел де Монтен.

Ала и това оттегляне в собствената къща, в частния живот, не е достатъчно за Монтен. Защото къщата наистина му принадлежи по наследство и закон, но той чувства, че принадлежи в същност повече на къщата, отколкото на себе си. Тук е жената, тук е майката, тук са децата, всички, които имат някакво особено значение за него (има едно поразително място, където той признава, че не знае колко точно от децата му са умрели), тук са служителите, арендаторите, селяните и всички тези искат да бъдат подслонени. Семейството невинаги живее твърде сговорно. Та това е цяла къща, а той иска да бъде самин. Всичко му е противно, смущаващо, неприятно и той мисли като образа си Ла Боеси, проявите на когото слави като добродетел: „Ла Боеси е изоставил зад себе си с презрение, за целия си живот, пепелта на своето домашно огнище.“ Монтен не се е отказал от обществената служба, за да има сега около себе си, като баща на семейството, ежедневно по-дребни грижи. Той иска да даде кесарю, което принадлежи на кесаря, но нито капка повече. Той иска да чете, да мисли, да се наслаждава; той не иска да се труди, а да се занимава със себе си. Туй, което Монтен търси, е своето вътрешно аз, което не бива да принадлежи на държавата, на семейството, на времето, на обстоятелствата, на парите, на собствеността, онова вътрешно аз, което Гюте наричаше „цитаделата“, до която той не предоставяше никому достъп.

Пътят от службата в дома беше само първото отстъпление; сега той се оттегля в цитаделата за втори път пред очите на семейството, пред изискванията на имота, на сделките.

Тази цитадела, която Гюте я мисли като символ, Мишел де Монтен сътворява и изгражда действително с камъни и я държи под ключ. Днес едва ли би могло да се възстанови как е изглеждал тогава замъкът Монтен. По-късно той е бил преустроен многократно, а през 1882 г. пожар е унищожил напълно постройките, за щастие с изключение на оная „цитадела“ на Мишел де Монтен, неговата прочута кула.

Когато Мишел де Монтен поема къщата, той намира една кръгла, висока и здрава кула, която баща му, изглежда, е построил за укрепителни цели. В мрачния приземен етаж има малък параклис, в който полуизтрита фреска изобразява как свети Михаил надвива змея. Тясна вита стълба води до кръгла стая на първия етаж, която Монтен си е избрал за своя спалня поради откъснатостта ѝ. Но едва етажът отгоре, досега „най-безполезното помещение от цялото здание“, един вид килер за вехтории, ще се превърне за него в най-важното място от къщата. От него той решава да направи място за размисли. От тази стая той има изглед към своята къща, към своите ниви. Ако го объеме любопитство, той може да види какво става и да наблюдава всичко. Но него никой не може да наблюдава, никой не може да го смущава в това уединение. Помещението е достатъчно голямо, за да може да се разхожда напред и назад, и Монтен казва за себе си, че само при телесни движения могъл да мисли добре. Тук той нарежда библиотеката, наследена от Ла Боеси, и своята собствена. Таванските греди ще бъдат изписани с 54 латински максими така, че когато погледът заброди нагоре в безделие, ще намери някакво мъдро и успокояващо слово. Само последната от 54-те е на френски език и гласи: „Que sai-je?“ До това помещение се намира още един малък зимен кабинет, който той украсява с няколко картини, замаяни отпосле, защото били някак си твърде лекомислени за по-сетнешния вкус.

Тази изолация с нейните надписи съдържа нещо помпозно, нещо изкуствено. Човек има чувството, че Монтен иска сам да се дисциплинира, че иска да се дисциплинира към самота. Тъй като не се подчинява като някой отшелник на някакъв религиозен закон, на някакъв оброк, той иска сам да се укрепи и да се принуди. Може би той самият не знае защо, но това е някаква вътрешна воля, която го движи. Това самоизключване означава начало. Сега, когато преставал да живее за външния свят, започва животът на творческото безделие. Тук, в своята кула Монтен ще стане Монтен.



## Творческото десетилетие

*„Най-хубавото щастие за мислещия човек е да изследва това, което се поддава на изследване а неизследваемото смирено да почита.“*

*Гьоте*

В тази кула Мишел де Монтен ще прекара през следващите десет години най-голямата част от живота си. Изкачил няколко стъпала нагоре по витата стълба, и той няма да чува вече шума и разговорите в къщата, няма да знае нищо вече за работите, които го смущават. Защото „аз имам нежно сърце, което лесно се тревожи. Ако то се занимава с нещо и муха, която връхлита насреща му, може да го погуби.“ Погледне ли навън през прозореца, той вижда долу градината си, стопанския си двор и сред тях домашните си. Около него обаче в кръглото помещение няма нищо друго освен книгите му. Голяма част от тях той е наследил от Ла Боеси, другите е закупили. Не, той не чете цял ден; самото съзнание за тяхното присъствие го ошастливява.

„Понеже знам, че мога да им се порадвам, когато пожелая, аз съм удовлетворен от простото им притежание. Аз не пътувам никога без книги, нито по време на война, нито в мирно време. Но често пъти минават дни и месеци, без да хвърля поглед в тях. Като дойде време, ще ги чета, казвам си аз, или утре, или когато си пожелая. . . Книгите са — това го открих — най-доброто продоволствие, което човек може да вземе със себе си за целия си житейски път.“

За него книгите не са като хората, които го притесняват и задръчват и от които човек се отървава с мъка. Ако не ги повикаш, няма да дойдат; той може да вземе в ръка тази или онази според настроението си.

„Моята библиотека е моето царство и тук аз се опитвам да управлявам като абсолютен владетел.“

Книгите му казват мнението си, а той отговаря със своето. Те изказват своите мисли и възбуждат у него мисли. Те не го смущават, когато мълчи, те говорят само когато ги запита. Тук се намира неговата империя. Те служат за негово удоволствие.

Как чете Монтен и какво чете с удоволствие, той ни го е разказал по ненадминат начин. Отношението му към книгите е свободно, както към всички неща. И тук той не признава никакви задължения. Той иска да чете и да учи, но само толкова, колкото му харесва, и тъкмо тогава, когато му доставя удоволствие. Като млад човек, казва той, бил чел, „за да блести“ и да се перч и с познания; по-късно, за да стане малко по-мъдър, а сега повече за удоволствие и никога, за да извлече някаква полза. Ако някоя книга му е скучна, той ще разтвори друга. Ако някоя книга му се стори много тежка, „не дъвча ноктите си над тежките пасажии, които намирам там. Един или два пъти нападам, след това се отказвам, защото разумея ми е създаден само за един скок. Ако нищо не мога да разбера още от пръв път, тогава не помагат никакви повторни напрежения — те правят само нещата още по-неясни.“ В мига, когато четивото създава мъчения, този небрежен читател изпуска книгата. „Аз нямам нужда да се потя над тях и мога да ги захвърля, когато ми е угодно.“ Той не е седнал в кулата, за да стане учен или схоластик — от книгите той изисква да го подтикват и да го поучават само чрез подтик. Той се отвращава от всичко систематично, от всичко, което иска да му наложи чуждо мнение и чуждо знание. Всичко, което представлява учебник, му е противно. „Въобще аз избирам книги, в които науката е вече използвана, а не такива, които тепърва водят към нея.“ Ленив читател, аматьор в четивото, ала добър, по-умен читател не е имало никога по негово време и през всички времена. Човек е готов да подпише стопроцентово Монтеновите преценки за книгите. Изабщо той има две предпочитания. Той обича чистата поезия, въпреки че сам не е притежавал дарба за нея, и признава, че латинските стихове, в които е опитал силите си, са били подражания на току-що прочетеното. Тук той се възхищава от изкуството на езика. Но той също така е омагьосан от простата народна песен. Само това, което е по средата, което е литература, а не чиста поезия, не го вълнува.

Обичайки така, от една страна, фантазията, фактите пък, от друга страна, също са го привличали и затова историята е „дивечът, който ме примамва“. И тук напълно в наш смисъл той

обича крайностите. „Аз ценя исторически писатели, които са или много прости, или са от висока класа.“ Той обича летописци като Фроасар, които поднасят само голия суров материал от историята, а, от друга страна, пък действително „способните и отлични историци“, които знаят да отделят с психологическа вещина невярното от вярното сред този суров материал. „А това е преимущество, което само малцина притежават.“ „Затова — така казва той — тези, които пишат биографии, приготвяват за мен истинско ястие. Защото те отдават по-голяма стойност на мотивите, отколкото на събитията, за тях е от значение, какво иде отвътре, отколкото какво става навън. Затова преди всичко моят човек е Плутарх.“

„Другите, които са между тях, които не са нито художници, нито наивници“ само развалят всичко. „Те искат да съдвчат за нас месото отнапред, те си присвояват правото да съдят историята и да я изопачават в съответствие със собствените си предразсъдъци.“ Така той обича в стихотворението света на образите и символите — в прозата света на фактите, най-висшето изкуство или абсолютната безизкуственост, поета или простия летописец. „Останалото е литература“, както казва Верлен.

За себе си Монтен изтъква като главно преимущество на книгите обстоятелството, че четивата със своето многообразие подтикат преди всичко способността му за преценка. Четенето го предизвиква да отговаря, да каже своето собствено мнение. И така Монтен привиква да прави бележки в книгите, да подчертава и накрая да записва датата, когато е прочел книгата или впечатлението, което тя му е направила по онова време. Това не е критикуване, не е още и писателствуване, то е само водене на диалог, с молив в ръка, и нищо не му е по-чуждо в началото, отколкото да напише нещо свързано. Ала самотата на неговата стая започва постепенно да му въздейства, много неми гласове от книгите изискват все по-настойчиво отговор и за да контролира собствените си мисли, той търси да отбележи писмено някои от тях. Така това небрежно четене се превръща в дейност. Той не я е търсил — тя го е намерила.

„Когато се оттеглих в моята къща, аз бях решил колкото е възможно да не се намесвам повече в каквито и да било работи, а да прекарам в мир и уединение малкото време, което ми е останало. Струваше ми се, че не бих могъл да удовлетвори по-добре духа си, освен като му обезпеча безделие, като се занимавам със собствените си мисли и се забавлявам с тях. И аз се надявах, че с течение на времето духът ми би могъл да осъществи това с по-голяма леснина, тъй като би укрепнал и би станал по-зрял. Но се случи противното. Като кон, отклонил се при надбягване, той си даде само стократно по-широко поле на действие. У мен се надигна цяла орда от химери и фантастични образи, едни след други, без порядък и без връзка помежду си. За да схвана по-добре тяхната странност и абсурдност, аз започнах с хладен разсъдък да ги нанасям на хартия. Надявах се, че духът ми скоро ще започне да се срамува сам от себе си. Разумът, който не си поставя определена цел, се забгуба. Който иска да бъде навсякъде, не е никъде. Никакъв вътрешен помощник на човека, който не е поел направление към някакво пристанище.“

Мислите се въртят в главата му. Той ги отбелязва без каквото и да е задължение, защото господарят на замък Монтен най-малко мисли да отпечатва тези малки опити-есета.

„Когато прехвърлям мислите си натам-насам — мостра, която съм отрязал от плата, съчетана без план и намерение, — не съм задължен нито да ги отстоявам, нито да се придържам ъ тях. Аз мога да ги изоставя, ако ми е угодно. Мога да се върна към моите съмнения и моята несигурност и към обладаващата ме форма на духа, невежеството.“

Той не се чувства задължен да бъде точен като учен, оригинален като писател или еминентен в израза си като поет. Той съвсем не предполага като специалистите философи, че никой друг не е премислил тези мисли преди. Затова и никак не го е грижа, ако напише тук и там нещо, какво току-що е прочел у Цицерон или Сенека.

„Често пъти оставям други да кажат вместо мен нещо, което аз сам не мога така добре да изразя. Аз не броя моите заимствувания — аз ги обмислям.“ Преднамерено изпуска имената. Но всичко това признава с охота: радвал се, когато могъл да открадне нещо, да го промени и преоблече, ако с това може да се постигне нещо ново и целесъобразно. Той е само „reflechisseur“, не е писател и не взема на сериозно, което драска: „Аз имам намерение да прекарам остатъка от живота си в мир, а не в тежък труд. Няма нищо, за което заслужава да си блъскам главата, даже не и в служба на науката.“

В желанието си да бъде свободен Монтен повтаря непрекъснато, че не е никакъв философ, никакъв писател и съвършен художник. Не трябвало да служи за пример, за авторитет или образец — нито това, което е цитирал, нито което е казал.

„На мен самия никак не ми харесват бележките ми, когато ги препрочитам. Аз съм недо-волен от тях.“

Ако имало закон срещу безполезни и безсрамни драскачи, така както има срещу скитници и безделници, така казва той, тогава би трябвало той и стотици други да бъдат изгонени от крадството. Малко суета издава, дете винаги подчертава как лошо пишел, колко бил небрежен, колко малко знаел от граматиката, че нямал никаква памет и бил напълно неспособен да изрази това, което действително искал да каже.

„Аз съм по-скоро всичко друго освен писач на книги. Задачата ми се състои в това да дам образ на моя живот. Това е моята единствена професия, моята единствена мисия.“

Някакъв неписател, някакъв благородник, господар, който не знае какво да стори с времето си и затова записва от време на време някои мисли по начин, в който отсъства формата: Монтен не ще се измори да се изобразява все така. И този портрет е верен за първите години, през които са създадени първите есета в първата им форма. Ала защо, трябва да се запитаме, се решава господарят на замъка Монтен да отпечата тези опити в два тома в Бордо през 1580 г.? Без да знае, Монтен е станал писател. Публикуването на есетата го е направило такъв.

Цялото общество е едно огледало; всеки човек има друго лице, когато чувства, че го наблюдават. Де факто Монтен започва, още преди тези два тома да са излезли, да пише за другите, а не само за себе си. Той започва да преработва, да разширява есета: трети том е прибавен към първите през 1588 г. и прочутият екземпляр от Бордо със своите оставени в наследство бележки, предназначени за ново издание, показват как той до деня на смъртта си е източвал всеки израз, как е променял даже преминавателните знаци. По-сетнешните издания съдържат неизброими допълнения. Те са съвсем задръстени от цитати: Монтен счита, че трябва да покаже колко много е чел и се изтъква сам в центъра. Докато по-рано се е стараел да опознае себе си, сега пък светът трябва да узнае кой е бил Монтен. Той портретира себе си и този портрет с изключение на някои черти е нарисуван с разкошна правдоподобност.

Но изобщо важи: първата редакция на есетата, която казва малко лично за него, казва повече. Тя е истинският Монтен, Монтен в кулата, мъжът, който търси себе си. В тези есета има повече свобода, повече човечност. И най-мъдрият не избягва изкушението, а най-свободният човек се обвързва.

## ШЕСТА ГЛАВА

Монтен не ще се умори да се оплаква от слабата си памет. Той я чувства, ведно с известна леност, като истинския недостатък на съществото си. Неговият разум, неговата способност за възприемане са изключителни. Когато вижда, което възприема, което наблюдава, което открива, той улавя с някакъв бърз поглед на сокол. Ала след това е твърде много свикнал с удобства, за което все се упреква, за да подреди систематично тези познания, за да ги разработи логично. Всяка мисъл, едва схваната, се загубва, се забравя. Той забравя книгите, които е чел, той няма памет за дати, той не си спомня важни обстоятелства от живота. Всичко се излива покрай него като река и не оставя след себе си нищо, никакво определено убеждение, никакъв здрав възглед, нищо утвърдено, нищо трайно.

Тази слабост на Монтен, от която така много той се оплаква, в действителност е негово сила. Разбирането му да не се задържаши при нищо го принуждава да върви все по-нататък и по-нататък. За него нищо не е свършено. Той не почива на поуки, които е извлякъл, не придобива капитал, от който да черпи, а духът му трябва все да завладява сам себе си. Така неговият живот бъде постоянно обновяващ се процес. „Неотклонно ние започваме да живеем отново.“ Истините, които открива, не са вече истини през следващата година, даже и през следващия месец. Той трябва да търси отново. Така се получават много противоречия. Той изглежда ту епикуреец, ту стоик, ту скептик. Той е всичко и нищо, винаги друг и винаги същият, Монтен от 1550, 1560, 1570, 1580 г., Монтен от вчера. Търсенето, а не откриването е най-истинската Монтенова насле-



да. Той не е от философите, които търсят камъка на мъдреците, формулата, полезна за целта. Той не желае никаква догма, никакво учение и изпитва страх от закостенели твърдения. „Нищо не бива да се твърди смело, нищо не бива да се отрича лекомислено.“ Той не се насочва към никаква цел. Всеки път за неговата „*peñsée vagabonde*“ е правилният. Така той е най-малко философ, освен в духа на Сократ, когото най-много обича, защото не е оставил нищо, нито догма, нито учение, нито закон, нито система, нищо освен един образ: Човекът, който търси себе си във всичко и всичко у себе си.

Може би най-доброто от Монтен ние дължим на неуморния му нагон да търси, на жадното му любопитство, на слабата му памет, а на тях и писателя Монтен. Монтен знае, че забравя мислите, които е прочел в някоя книга, даже и мислите, които някоя книга е събудила у него. За да задържи своите „*songs*“, своите „*rêveries*“, които иначе ще бъдат залени от вълна след вълна, той разполага само с едно средство: да ги фиксира в края на някоя книга, върху последния лист. А след това ще състави постепенно от тях на отделни листчета, тъй както случат му ги е поднесъл, „мозайки без връзка“, както сам ги нарича. Това са бележки, първом паметни знаци и нищо повече. Малко по малко той се опитва да открие някаква връзка между тях. Той се опитва с предчувствието, че няма да стигне до истинския край. Често пъти той пише на един дъх и затова неговите изречения запазват спонтанния си характер.

Но той е винаги убеден, че те не са истинското нещо. Да пише и да отбелязва е за него само някакъв допълнителен продукт, някаква утайка. Би могло да се каже злостно: както пясъкът в неговата пикоч, както перлата в мидата. Главният продукт е животът, от който те са само отломка и отпадък: „Моята професия, моето изкуство е да живея.“ Те са нещо, каквото фотографията представлява за творбата на изкуството, нищо повече. Писателят у него е само сянка от човека, докато иначе се удивляваме хилядократно на хора, колко е велико изкуството им да пишат, а колко незначително изкуството им да живеят. Той пише — той не е никакъв писател. Писането за него е само някакъв заместител. Да търси нови думи му се струва „детинска амбиция“. Неговите изречения трябвало да приличат на словото, на речта. Те трябвало да бъдат наложени върху хартията така просто и обикновено, както идат от устата: сочни, нервни, кратки, без прелест и изостреност. Не бива да бъдат „педантични“ и „монашески“, а по-скоро „войнишки“.

Тъй като всяко едно от тези есета е произлязло от случаен повод, от някакво настроение, от някаква книга, от някакъв разговор, от някакъв анекдот, затова най-напред изглеждат като просто наредени едно след друго. И така ги е почувствувал и самият Монтен. Никога той не се е опитал да ги подреди, да ги обобщи. Но постепенно открива, че всички есета имат все пак нещо общо, някакво средоточие, някаква връзка, някаква целенасоченост. Те изхождат от една точка или се връщат към нея, и то все една и съща: Аз. Най-напред изглежда, че той лови пеперуди, сянката по стената. Малко по-късно му става ясно, че търси нещо определено, че се движи към някаква определена цел: към самия себе си, че размисля над живота във всичките му форми, за да живее истински, ала истински за самия себе си. Това, което му се е струвало настроение, породено от безделие, разкрива постепенно своя смисъл. Което винаги описва: той описва собствено само реакцията на своето аз от това или онова нещо. Есетата имат един единствен предмет и той е същият, както този на неговия живот „*moi*“ или по-скоро „*mon essence*“.

Той открива себе си като задача, защото „душата, която няма строго определена цел, се загубва“. Той си е поставил за задача да бъде откровен към себе си, така както е отбелязвал като Пиндарова мъдрост: „Да бъдеш откровен е началото на велика добродетел.“ Едва е открил това, и започва по-раншната почти забавна дейност, „*amusement*“, да бъдеш нещо ново. Той става психолог, занимава се с аутопсихология. Кой съм аз, пита се той. Трима-четирима люде преди него са си поставяли този въпрос. Той се изплашва от задачата, която си е поставил. Неговото първо откритие: трудно е да се каже кой съм. Опитва се да се постави навън, да види себе си „като някой друг“. Той се вслушва в себе си, наблюдава се, той се изучава, той се превръща, както сам казва, в: „моя метафизика и физика“. Той не се изпуска от очи вече и казва, че от години насам нищо не е сторил неконтролирано: „Аз не познавам никакво движение, което да е било скрито за моя разум.“ Той не е вече сам, той се превръща на двама души. И открива, че това „*amusement*“ няма край, че това „аз“ не е вкаменелост, че то се преобразява, на вълни, „*ondu-*

lant", че Монтен от днес не е същият от вчера. Той установява, че могат да се развият само фазите, състояния, подробности.

Но всяка подробност е важна: тъкмо дребният факт, беглият жест е по-поучителен, отколкото вкамененото държане. Той подлага себе си под луна. Той разлага това, което изглежда единство, в сума от движения, превъплъщения. Така той няма да свърши със себе си, той ще търси вечно. Но за да разбере себе си, не е достатъчно да разглежда себе си. Човек не вижда света, когато гледа само собствения си път. Затова той чете история, затова изучава философия. Не за да се поучи, да се убеждава, а за да види как други са действували, за да поставят своето „аз“ наред с другите.

Той изучава „богатите души на миналото“, за да се сравни с тях. Той изучава добродетелите, пороците, грешките, предимствата, мъдростта и детинщината на другите. Историята е негов велик учебник, защото в действията се разкрива човекът, както казва той.

И така това, което Монтен в същност търси, не е „аз“, самата същност — той търси същевременно човешкото. Той различава точно, че у всеки човек се съдържа общото и нещо неповторимо: личността, никаква смесица, несравнима с всички други, оформена още на двадесетгодишна възраст. И ведно с нея общочовешкото, в което всеки се изравнява, всеки от тези крехки, ограничени същества, закотвени от великите закони, включени в промеждутъка между рождение и смърт. Той търси две неща. Той търси „аз“, неповторимото, особеното, „аз“ Монтен, което той в никакъв случай не чувства като нещо особено изключително, особено интересно, но все пак е несравнимо, което той несъзнателно иска да съхрани за света. Той търси „аз“ у нас, което иска да открие своите собствени манифестации, а след това другото, което е общо за нас.

Както Гюте търси прарастението, така той търси пра човека, все човека, чистата форма, в която не е отразено още нищо, която не е обезобразена от предразсъдъци и предимства, от обичаи и закони. Не е никаква случайност, дето така силно е омаян от онези бразилци, които среща в Руан и които не познават ни бог, ни водач, ни религия, ни обичай, ни морал. Той вижда у тях сякаш неподправения, непокаверения човек, от една страна, чистото фолио, а след това шрифта, с който всеки отделен човек се овековечава върху празния лист. Това, което Гюте казва за личността в своите „Праслова“, е и негово разбиране.

Това търсене на себе си, това поставяне на себе си в началото и в края на всяко разглеждане нарекоха Монтенов егоизъм и особено Паскал го е отбелязал като високомерие, като самолюбие, пък даже като грях, като негов прастар недостатък. Но Монтеновото държане не означава отвръщане от другите, не е екзхибиционизъм като у Жан Жак Русо. Нищо не му е по-чуждо от самолюбие и възхищение от себе си. Той не е изолиращ се човек, не е отшелник, той не търси, за да се покаже, за да блести, а за самия себе си. Когато казва, че неизменно се анализира, едновременно подчертава, че непрекъснато се укорява. Той действа, изхождайки от никаква воля, която отговаря на природата му. И ако това е грешка, той я признава с охота. Ако пък е истина, че е надменност да безпокоиш хората със своето „аз“, той не отрича това качество, защото го притежава, пък даже и в случая, когато то е „болнаво“. „Аз не бива да прикривам тази грешка, тя не е само мода у мен, а е моя професия.“ То е неговата функция, неговата дарба и неговата радост хиляди пъти повече, отколкото неговата суета. Погледът, отправен към неговото „аз“, не го е отчуждил от света. Той не е Диоген, който пълзи в бъчвата си, не е Русо, който се окопава в някаква мономанна идея за преследване. Не е нещо, което да го огорчи и отчужди от света, когато той обича. „Аз обичам живота и го използвам така, както е угодно на бога да ни го даде.“ Грижите, които е полагал за своето „аз“, не са го превърнали в самотен човек, а са му донесли хиляди приятели. Който разказва живота си, живее за всички хора, който дава израз на своето време, живее през всички времена.

Истина е: Монтен през целия си живот не е сторил нищо друго, освен да пита: „Как живее аз?“ „Ала чудесното, благодарното у него е, че никога не се е опитал да превърне този въпрос в императив, това „Как живее аз?“ в някакво „Така трябва да живееш!“ Мъжът, който е наредил да се отпечата върху медала му като девиз: „Que sais-je?“, нищо не е мразил по-да се отпечата върху медала му като девиз: „Que sais-je?“, нищо не е мразил по-вече, отколкото заостенели твърдения. Той никога не се е опитвал да посъветва други за нещо, което той за себе си не е знаел точно. „Това тук не е мое учение, то е мое старание и

не е мъдростта на други хора, а моя мъдрост.“ Нека друг се възползва от него, той няма да има нищо против. Може да е глупост, заблуда гуй, което казва, никой не бива да бъде ошетен от нея. „Ако се превръщам на смешник, то е за моя сметка и без вреда за другото, защото е глупост, която остава у мен и няма каквито и да било последици.“

Това, което е търсил, е търсил за себе си. Това, което е намерил, важи за всеки друг толкова, колкото иска или може да вземе от него. Мислите, родени на свобода, не могат никога да ограничат свободата на другото.

## СЕДМА ГЛАВА

### *Защита на цитаделата*

В цялото творчество на Монтен аз намерих само една единствена формула и едно единствено закостеняло твърдение: *La plus grande chose au monde est savoir être à soi.*“ Не положението, не преимуществото на кръвта, не дарованието създават благородството на човека, а степента, до която той успява да съхрани личността си и да живее своя собствен живот. Затова за него най-висшето изкуство сред изкуствата е това за самосъхранение: „Да започваме при свободните изкуства с изкуството, което ни прави свободни.“ И никой не го е упражнявал по-добре от него. От една страна, изискването изглежда незначително, защото на пръв поглед нищо не е поестествено, отколкото човек да е склонен да остане такъв, какъвто си е, и да води живот „съобразно естествените си предразположения.“ Но в действителност, когато човек се взре по-отблизо, кое е по-трудно?

За да бъде човек свободен, не бива да е задължиял, не бива да е обвързан. А ние сме обвързани от държавата, от обществото, от семейството; мислите са подчинени на езика, който говорим. Изолираният човек, напълно свободният, е някакъв фантом. Невъзможно е да се живее във вакуум. Съзнателно или несъзнателно чрез възпитанието ние сме робя на нравите, на религията, на възгледите; ние дишаме въздуха на епохата.

Да се отречем от всичко това е невъзможно. Това го знае сам Монтен — мъж, изпълнявал задълженията си през живота си към държавата, семейството, обществото, към религията, към която най-малко външно е бил привързан с вяност, съобразявал се с формите на общуването. Това, което търси Монтен за себе си, е да намери границата. Не бива да се отдаваме, а можем само да се „дадем в заем“. Нужно е: Да скътваме свободата на душата си, а не да я раздаваме в заем, освен в редки случаи, когато това сметнем за правилно. „Не е нужно да страним от света, да се оттегляме в някаква килия. Но трябва да правим разлика: Ние можем да обичаме това или онова, но с нищо не бива да се свързваме в брак“ освен с нас самите. Монтен не отрича всичко, което е наша страст и желание. Напротив, той ни съветва да се наслаждаваме толкова, колкото е възможно. Той е човек от този свят и не познава ограничения. Този, който се радва на политиката, нека се занимава с политика, който обича книгите, да чете книги, който обича лова, да ловува, който обича къщата си, земята и парите и вещите, нека им се посвети. Но за него най-важното е: човек да взема толкова, колкото му харесва, но не бива да се остави да го обсебят вещите. „У дома, при четене, на лов и при всяко друго занимание човек трябва да стигне до най-крайните предели на насладата, но ще трябва да се пази да не ги надхвърли, защото иначе започва да се намесва болката.“ Не бива от чувство за дълг, страст и амбиция да се занимаваме с нещо повече, отколкото в същност сме пожелали или желаем да се занимаваме. Неотменно трябва да се проверява колко са ценни вещите и да не ги надценяваме. Трябва да спрем там, където удовството свършва. Трябва да държим главата си будна, да не се обвързваме, да не се превръщаме в роба, да бъдем свободни.

Но Монтен в никакъв случай не дава предписания. Той дава пример само как той самичък се е опитал да се освобождава неизменно от всичко, което го спъва, смущава, ограничава. Човек би могъл да се опита да състави една таблица:

Да бъдеш свободен от суета и гордост е може би най-трудното.

Да не се възгордяваш.

Да бъдеш свободен от страх и надежда, вяра и суеверие. Свободен от убеждение и партии.



Да си свободен от навици. „Навикът скрива за нас истинското лице на нещата.“

Да бъдеш свободен от амбиции и от всяка форма на ламтеж: „Славолюбието е най-безползната, най-малоценната и най-фалшивата монета, която се намира в обръщение.“

Да бъдеш свободен от семейство и среда. Свободен от фанатизъм. „Всяка страна смята, че притежава най-съвършената религия“, че стои начело на всички неща. Да бъдеш свободен от съдбата. Ние сме нейни господари. Ние придаваме на нещата багра и облик.

И последната свобода: от смъртта. „Животът зависи от волята на другите, смъртта — от нашата воля.“

Исках да го видят като човек, откъснат от всички, който не се свързва с нищо, живее в празно пространство и се съмнява във всичко. Така го е описал Паскал. Нищо по-невярно от това. Монтен обича неизмеримо живота. Единственият страх, който е познавал, е бил този от смъртта. И той обича в живота всичко така, както си е. „Нищо не е безцелно в природата, даже и безцелността. Нищо не съществува във вселената, което да не е на мястото си.“ Той обича грозотата, защото прави красотата видима, порока, защото подчертава добродетелта, глупостта и престъплението. Всичко е добро и господ благославя многообразието. Туй, което най-простият човек му казва, е важно. С отворени очи можем да се учим от най-глупавите — от неграмотните повече, отколкото от учените. Той обича душата, „която се чувства добре в повече етажи“ и се чувствава добре навсякъде, където е била поставена от съдбата, човека, който „може да бесежда със своя съсед за къщата си, за лова си, за съдебните си спорове и който забавно разговаря с някой дърводелец или градинар“.

Погрешно и престъпно е само едно: да искаш този многообразен свят да го включиш в доктрини и системи, погрешно е да отклониш други люде от свободната им преценка от това, което действително желаят, и да им наложиш нещо, което им е чуждо. Такива са само тези, които не благоговейт пред свободата, и Монтен не е мразил нищо повече така много, отколкото „френезията“, беса на диктаторите на духа, които искат да придадат нахално и суетно на света отпечатъка на своите „новости“ като единствена и непоклатима истина и за които е безразлична кръвта на стотици хиляди хора, щом те се смятат в правото си.

Така жизненият стил на Монтен се влива в търпимостта, както е винаги с всеки свободен мислител. Който иска за себе си да мисли свободно, дава на всеки друг такова право и никой не го е уважавал по-високо от него. Той не се ужасява от канибалите (онези бразилци, един от които е срещнал в Руан), защото ядели хора. Спокойно и ясно той казва, че намира това за много по-незначително, отколкото да разпъваш на позорния стълб, да изтезаваш и измъчваш живи хора. Няма вяра, няма възглед, който той да е отхвърлил предварително. Неговата преценка не е помрачена от никакъв предразсъдък. „В никакъв случай не изпадам в оная обичайна заблуда да съдя друго по мой образ.“ Той предпазва от буйни пориви и сурово насилие, които като нищо друго могат да развалят и накарат да млъкне една сама по себе си добре сложена душа.

Важно е да се види това, защото е едно доказателство, че човекът може да бъде винаги свободен — по всяко време. Когато Калвин ходатайствува за процеси срещу вещици и нарежда някакъв противник да свърши живота си на бавен огън, когато Торквемада изпраща стотици на кладата, венцехвалителите им са отбелязали извинително, че те не могли да постъпят друго, че не било възможно да се отърват напълно от възгледите на своето време. Винаги и по време на фанатичите, по време на „чукът срещу вещиците“ на „Chambre Ardente“ на инквизицията, са живели хуманистите и нито за миг тези не са могли да объркат яснотата и човечността на един Еразъм, един Монтен, един Кастелио. И докато другите, професорите от Сорбоната, концилиите, легатите, цвигинговците, калвиновците възвестяват: „Ние знаем истината“, неговият девиз е от рода на този: „Какво знам аз?“. Докато те искат да постигнат за колено и изгнание: „Така трябва да живеете!“, неговият съвет гласи: Мислете своите мисли, не моите! Живейте своя живот! Не ме следвайте спящо, бъдете свободни.“ Който мисли за самия себе си, свободно почита цялата свобода на земята.

Когато през 1570 г. Мишел де Монтен на тридесет и седем години се оттегля в кулата си, той смята, че е завършил живота си окончателно. Той е познал, както по-късно Шекспир ще познае, прекалено ясно съмнителната стойност на нещата, „високомерието на службите, заблужденията на политиката, унижението на дворцовата служба, скуката на службата при магистрата“ и преди всичко непригодността си да бъде деен сред света. Той се е стараел да помага, а не са го искали, стараел се — не много настойчиво, разбира се, и с гордостта на човек, който се самоуважава — да съветва могъщите, да укротява фанатичите, но за него не са се постарали. От година на година времената стават все по-неспокойни, страната се намира сред метеж. Вартоломеевата нощ предизвиква ново проливане на кръв. Гражданската война е стигнала до неговата къща, чак до неговата врата. Така той взема решение да не се намесва повече, да не се вълнува повече. Не иска да вижда повече света, иска да се види само отразен в огледало в своята учебна стая като в някаква камера obscura. Той е абдикирал, той е примирен. Нека другите се стараят за обществено положение, за влияние, за слава — той ще се грижи само за себе си. Той се окопал в своята кула, поставил е между себе си и шума стената от своите хиляди книги. Понякога излиза от кулата си и прави някой и друг излет. Заминава като рицар на ордена „Свети Михаил“ за погребението на Карл IX, приема от време на време, когато го помолят, политическо посредничество, но е решен да не взема повече участие с душата си, да преодолява актуалността, да гледа на сраженията на херцозите Гиз и Колини като на онова от Платее. Той си създава изкуствена оптична далечина, решен е да не състрадава повече, да бъде непричастен, неговият свят е „аз“. Исква да запише няколко спомена, за свърже няколко мисли, повече да мечтае, отколкото да живее и да очаква търпеливо смъртта и да се подготви за нея.

Той казва на себе си същото, което ние така често си казваме през подобни времена на заблуди: Не се грижи за света! Не можеш да го промениш, да го подобриш. Погрижи се за себе си, спаси у себе си, каквото е за спасяване! Изграждай, докато другите разрушават, опитай се да бъдеш разумен за себе си посред лудостта. Затвори се! Изгради си свой собствен свят! Но вече е настъпила 1580 г. Той е седял десет години в кулата си, отделен от света, и е повярвал, че е настъпил край на му. Но разбира заблуденията си или по-скоро заблуденията си. А Монтен е човекът, който винаги признава извършената грешка. Първото заблудение беше, дето повярва, че на 38 години е вече стар, че рано се готвеше за смъртта и че в същност беше легнал жив в ковчега. Но ето на четиридесет и осем години той вижда удивен, че сетивата му не са по-мътни, а по-скоро по-светли, мисленето по-ясно, душата по-равнодушна, по-нетърпелива. Човек не умее така рано да се откаже от всичко, да затвори книгата на живота, като че ли е стигнал до последния й лист. Хубаво беше да четеш книги, да бъде с Платон за един час в Гърция, да слуша един час нещо от мъдростта на Сенека. Отмора и успокоение беше да живее с тези сподвижници от други столетия, с най-добрите на света. Но човек живее в своето собствено столетие даже и тогава, когато не желае, и в затворените помещения прониква въздухът на времето, особено когато този въздух е възбуден, задушен и трескав, и буреносен. Това нещо ние всички го изживяваме и душата и тя, макар и затворена, не може да остане спокойна, когато страната се намира сред метеж. През кулата и прозорците усещаме трепета на времето. Човек може да си позволи пауза, но не може да се откъсне от времето.

А после друга заблуда, която Монтен постепенно разбира: търсил е свобода, като се е оттеглил от големия свят, от политиката, от службата и работата в своя малък свят от дом и семейство и скоро му става понятно, че е разменил само едно обвързване с друго. Нищо не му е помогнало, за да се вкорени в собствената си почва — по стъблото са се полепили бурените и плевелите, малките мишки — грижите — гризат корените. Никак не помогна и кулата, която той сам си изгради и която никой не биваше да пристъпи. Като погледне от прозорците, вижда, че слана е паднала по нивите и си мисли за разваленото вино. Като разтвори книгите, чува глагове на караши се хора долу и знае, че като излезе от стаята си, ще чуе оплаквания от съседите, грижи по управлението. Това не е самотата на анахронета, защото той притежава собственост, а собствеността е отредена само за този, на когото доставя радост. Монтен не е привързан към нея. „Да се трупат пари е тежка задача, от която нищо не разбирам.“ Но собствеността е при-

вързана към него, тя не го изоставя. Монтен обглежда с ясен взор своето положение. Той знае, че от една по-висша перспектива всички тези ядове представляват малки грижи. Лично той с удоволствие би ги махнал. „За мен би било лесно да пожертвувам всичко.“ Но човек не може да се отърве от тях, докато се занимава с тях.

Впрочем Монтен не е никакъв Диоген. Той обича къщата си, обича богатството си, благо-родничеството си и признава, че носи винаги за вътрешна сигурност със себе си малка касет-ка, пълна със злато. Той изпитва наслада от положението си на голям господар. „Удовол-ствие е, аз признавам, да притежаваш нещо, па макар и да е някаква плевня и да имаш под собствения си покрив послушание. Ала това е скучно удоволствие, развалено от редица неприятности.“ Четеш Платон, а трябва да се караш със слугите, да водиш процеси срещу съ-седите. Всеки малък ремонт се превръща в грижа. Мъдростта би ни повелявала да не се грижим за всички тези дреболии. Но всеки от нас знае, че докато човек притежава собственост, е залепен за нея или виса закачен за нея с хиляди малки куки и само едно помага: дистанцията, която про-меня всички неща. Само външната дистанция ражда вътрешната. „Едва съм излязъл от дома, и веднага се отърсвам от всички тези мисли. Ако някоя кула в къщата ми се срива, грижата ми по нея е по-малка, отколкото ако падне сега керемидата от покрива.“ Който се огранича-ва в малко място, изпада в малки пропорции. Всичко е относително. И Монтен непрекъснато го казва: Няма собствена тежест това, което ние наричаме грижи. Ние сме, които уголемяваме или умаляваме. Близкото ни занимава повече, отколкото далечното и в колкото по-дребни отношения се отзоваваме, толкова повече ни потиска дребнавото. Не можеш да се изплъзнеш. Но отпуск можеш да вземеш. Всички тези причини, които пробуждат у него в деня на неговата 48-годишнина след времето на неговото затваряне, някакво „humeur vagabonde“ да се върне сред света, отърсил се от всякакви привички, ред и сигурност, Монтен го е изразил със своята прекрасна човешка прямота и казва, както винаги, направо това, което ние чувстваваме. Една друга причина и не по-малко важна за бягството му от самотата човек по-скоро ще прочете меж-ду редовете. Монтен винаги и навсякъде е търсил свободата и променчивото, но и семейството е едно ограничение и бракът една монотонност и освен това човек има чувството, че той не е бил напълно щастлив в своя семеен живот. Бракът сам за себе си бил полезен, така смята той. Правните връзки, честта, трайността — всички те били „скучни и еднообразни удоволствия“. А Монтен е човек на промяната, той не е обичал нито скучните, нито еднообразните удоволствия. В неизброими варианти той е приповторил, че неговият брак не е бил брак по любов, а по разум, че даже осъждал браковете по любов, „брака по разум“ смятал за единствено правилен, както и че той се бил подчинил само на един „habitude“. Сърдели са му се гневно в продължение на сто-летия, защото в непоклатимата си откровеност признавал по-скоро на жените, отколкото на мъжете правото да имат за разнообразие любовници. Поради това някои биографи са се съм-нявали в бащинството на последните му деца.

Всичко това може да са теоретични схващания. Но след многогодишен брачен живот зву-чи доста странно, когато той казва: „В нашия век жените имат обичая да отлагат своите чувства и добри намерения към съпруга си, докато той умре. Нашият живот е зареден със свади, а на-шата смърт е обкръжена с любов и грижи. . .“ Той добавя убийствените думи, че малко били съп-ругите, които по време на вдовството си „не са по-здрави, а здравето е качество, което не лъже“. Сократ не би могъл да говори по-недружелюбно за брака даже и след изпитанията си с Ксан-типа. „Затова не бива да отдаваш никакво внимание на насълзените им очи.“ И човек смята като че ли го чува да говори на собствената си жена, когато се сбогува с нея: „Една жена не бива да влива погледите си към челото на своя мъж така сладно, та да не може да понесе, когато види как ѝ обръща гръб, ако той счете това за необходимо.“ Когато веднъж говори за някакъв добър брак, веднага прибавя ограничението „ако има такъв“.

Вижда се, че десет години самота са били добри, но са и достатъчно, и прекалено много. Той усеща, че се вдървява, че става дребен и тесен на ръст и ако има някой да се е противил, то това е Монтен, който цял живот се е противил срещу вдървяването. С инстинкта, подсказващ на теоретическия човек, кога е време да промени живота си, той узнава истинския миг. „Най-доброто време да напуснеш дома си е, когато си го привел в ред, и то така, че и без теб да про-съществува много добре.“



Той е привел своя дом в ред, нивите и имота са в добро състояние, касата така е препълнена, че може да си позволи разноските за едно дълго пътешествие, от което се страхува, защото забавленията на едно дълго отсъствие не бивало да се заплащат с грижите по завръщането, както той смята. И другото, духовното дело, е приведено в ред. Той е занесъл ръкописа на своите „Есета“ на печатаря и двата тома, тази кристализация на неговия живот, са отпечатани. Един цикъл е към края си, двата тома са зад него като одрана кожа на змия, за да употребим един любим израз на Гьоте.

Сега е време да започне отново. Той е откъхнал, сега ще трябва пак да поеме дъх. Той е впил корени, сега ще трябва да се освободи от корените. Нов раздел започва: На 22 юни 1580г., след десетгодишна изолация, той, четиридесет и осем годишният, се захваща с едно пътешествие което ще го раздели почти за две години от жена и кула, и родина, и работа, и от всичко — само не от самия него. Монтен е вършел всичко само по свободна воля. Това е пътешествие на „синьо“, пътешествие заради самото пътешествие или, по-добре казано, заради удоволствието от пътешествието. Досега неговите пътешествия бяха до известна степен винаги по задължения, по поръка на Парламента, по дворцови, по делови съображения. Това бяха по-скоро екскурзии — сега пътешествието е истинско и няма друга цел освен неговата вечна цел: да намери себе си. Той няма никакви предварителни намерения, той не знае какво ще види, напротив: той не иска да знае отнапред какво ще види и като го попитат хората за целта на пътешествието, той отговаря весело: „Не знам какво ще разглеждам в чужбина, но всеки случай знам много добре от какво бягам.“

Достатъчно дълго е бил сред еднообразието, сега иска и другото и колкото повече то е разнообразно, толкова по-добре. Тези, които намират, че всичко у дома е великолепно, може да са по-щастливи в тази си съзнателна ограниченост: той не им завижда. Само промяната го примамва, само от нея той си обещава полза. Нищо не го привлича толкова много в това пътешествие, колкото че всичко ще бъде друго: езикът и небето, обичаните и хората, въздушното налягане и кухнята, улиците и леглото. Защото да гледаш за него означава да се учиш, да сравняваш, по-добре да разбираш. „Аз не познавам по-добро училище в живота от това да се подложиш на други житейски привички“, които разкриват безкрайното разнообразие на човешката природа.

Нова глава започва за него. Изкуството да живееш се превръща в изкуство да пътешествуваш като изкуство на живота.

За да се освободи, Монтен пътешествува и през цялото пътешествуване той дава един пример на свободата. Той пътешествува, като следва носа си, ако може така да се каже. Той избягва през пътешествието всичко, което напомня за задължение, даже и за задължение към себе си. Той не прави никакъв план. Улицата трябва да го изведе, накъдето го е повела, настроението трябва да го движи натам, където го носи. Господин Мишел де Монтен не иска да знае в Бордо къде господин Мишел де Монтен желае да бъде през следващата седмица — в Париж или Аугсбург. Това трябва другият Монтен, Монтен в Аугсбург или в Париж да определи на свобода. Той иска за себе си да остане свободен.

Той иска само да се движи. Ако счита, че е пропуснал нещо, той се връща отново на пътя. Понякога го потиска леко даже и мисълта, че по пътя е узнал накъде го води той. „Открих такава наслада в пътешествията, че даже простото приближаване до някое място, където бях определил да остана, ми ставаше омразно и измислях различни възможности как бих могъл да пътувам съвсем сам по своя воля и своя сгода.“

Той не търси забележителности, защото всичко, което е друго, му се струва забележително. Напротив, ако някой площад е много прочут, той би желал да го избегне най-добре, защото други вече са го видели и описали. Рим, целта на целия свят, му е неприятен още в предчувствията му, защото е цел на целия свят. И неговият секретар отбелязва в дневника си: „Аз смятам, че ако той беше сам, по-скоро би заминал за Краков или би заминал по селски път за Гърция, отколкото да направи тур през Гърция.“ Монтенов принцип е: Колкото едно нещо е по-друго, толкова по-добре, даже ако той не намери това, което е очаквал или са го накарали да очаква, той няма да е недоволен.“ Ако не намеря това, което са ме накарали да очаквам на някое място — защото повечето описания, както аз намирам, са неистински, — не се оплаквам, че съм положил напразни усилия, защото най-малко съм научил, че това или онова не е вярно.“ Нищо не може

да разочарова него, истинския пътешественик. Той си казва като Гьоте: „Досадата е също част от живота.“ „Обичаите на чуждите страни със своето разнообразие ми доставят удоволствие. Аз намирам всеки обичай в истинския си вид за правилен. Дали ми сервира в калашен съд, в дървени или глинени чинии, дали месото ми е варено или печено, горещо или студено, дали ми дават масло или зехтин, орехи или маслини на мен ми е все едно.“ И старият релативист се срамува от своите съотечественици, обладани от манията, че трябва да влязат в спор с всеки обичай, който им противоречи, и да смятат, че шом са излезли от селото си, са излезли и от своя собствен елемент. Монтен иска да види в чужбина чуждото. „Не търся гасконци в Сицилия, в къщи виждам достатъчно от тях.“ Той иска да добие собствена преценка, а не предрасъдци. Както човек се учи на много неща от Монтен, така се учи от него как да се пътешествува. С някаква последна грижа — това се чувствава от отговора, който той дава — търсят повидиму да върнат у дома неутолимия пътешественик. „Какво ще стане с теб, ако заболеш в чужбина? — го питат. Монтен от три години насам е притиснат от страдание, което напада всички учени от онова време вероятно вследствие седящия начин на живот и неразумна храна. Както Еразъм и Калвин и него го измъчват камъни в злъчката и изглежда, че е прекалено изискване да галопираш месеци наред по чужди пътища. Ала Монтен, който потегли на път заради свободата си, а по възможност да възвърне и здравето си чрез това пътешествие, поклаща равнодушно рамене: „Ако от дясната ми страна изглежда грозно, обръщам се към лявата ръка. Ако не се чувствавам добре, за да се кача на кон, тогава спирам. Ако съм забравил нещо — връщам се. Това е все мой път.“ И също такъв готов отговор има и за грижата, че може да умре в чужбина: ако би трябвало да се страхува от смъртта, едва ли би се осмелил да излезе от енорията Монтен, а камо ли откъд границите на Франция. Смъртта е навсякъде и той би я посрещнал по-красиво на кон, отколкото в легло. Като на истински космополит му е безразлично къде ще умре.

На 22 юни 1580 г. Мишел де Монтен, обзидил кон, ще излезе от вратата на своя замък и ще поеме пътя към свободата. Придружават го: неговият шурей, няколко приятели и един двадесетгодишен брат. Изборът не е напълно сполучлив; спътници, които ще обяви по-късно за не съвсем истински, а те пък от своя страна ще страдат не по-малко от странния, своеобразния, личен маниер на Монтен, „de visiter les pays inconnus“. Не е разходка на някой грандсенйор, но все пак е внушително шествие. Най-важното е, че той тръгва без предрасъдци, без високомерие, без върве установени схващания. Пътят води първо към Париж, града, който Монтен обича отдавна и от който той отново се възхищава.

Няколко екземпляра от книгата му са заминали преди него, но два тома той носи лично, за да ги предаде на краля. Хенрих XII в същност няма понятие от тези неща — той е във война, както обикновено. Но тъй като целият свят в двореца чете книгата и е възхитен от нея и кралят я чете и кани Монтен да присъствува на обсадата на Ла Фер. Монтен, който се интересува от всичко, вижда след много години отново истинската война и същевременно и нейния ужас, защото един от неговите приятели Филиберт де Грамон бива убит от един куршум. Той придружава трупа му до Соасон и на 5 септември 1580 г. започва да пише забележителния си дневник. В странна аналогия с Гьоте са започнали да водят дневник там сухият търговец, тук войникът на Франсоа I, бащата на Монтен и са го донесли от Италия и както синът на съветника Гьоте, така синът на Пиер Екем като Мишел де Монтен продължава традицията. Неговият секретар отбелязва всички случаи до Рим, където Монтен му дава отпуск. Там той продължава сам дневника и съгласно волята си да се приспособява към страната го води на един доста варварски италиански език до деня, когато ще прекрачи френската граница. „Тук се говори френски и аз изоставям този чужд език.“ Така ние можем да проследим пътешествието от началото до края. Първото посещение води към баните на Пломбиер, където Монтен търси да лекува страданията си чрез едно десетдневно принудително лечение. След това през Базел, Шафхаузен, Констанца, Аугсбург, Мюнхен и Тирол за Верона, Виченца, Падова и Венеция, а оттам през Ферара, Флоренция за Рим, където пристига на 15 ноември. Описанието на пътешествието не представлява художествена творба, толкова повече, че само най-малка част от него е написана от Монтен и не с неговия език. То показва не художника у Монтен, а човека с всичките му качества и даже с неговите малки слабости. Проявява трогателна черта от парвенюшката си същност, когато той, внукът на търговци на риба и еврейски търговци, подарява на хазайката си при сбогуване

своя красиво изрисуван герб като особено скъпоценен дар. Удоволствие е да видиш умния човек в неговите глупости и свободния човек, презиращ всичко, в неговите суети. А никой не е знаел това по-добре от Монтен.

В началото всичко върви отлично. Монтен е в най-добро настроение и любопитството му надвива болестта му. Четиридесет и осем годишният, който се подиграва на своята „vieillesse“, превъзхожда младите хора по издръжливост. Сутрин рано на седло, взел само парче хляб, той язди и всичко му е угодно: горчицата, хлябът, колата, на седло и пеш. Лошите странноприемници повече го забавляват, отколкото да го ядосват. Най-много се радва да види хора, навсякъде други хора и други обичаи. Навсякъде той търси хора, и то хора от други класи. От всеки търси да узнае кое е неговото „gibier“, ние бихме казали „хоби“. Тъй като търси човека, не признава никакви съсловия, храни се с херцога, разговаря с папата, а също и с протестантските свещеници, с последователите на Цвингли и Калвин. За него не са забележителности тези, които се срещат в Бедекера. За рафаеловци и микеланджеловци и зданията е казано малко в дневника. Но той присъствува на екзекуцията на един престъпник, едно еврейско семейство го кани да присъствува на тържеството по случай обрязване. Посещава библиотеки, прекрочва баните на Лука и кани селяните на бал, той разговаря с всеки Iazzarone, но не си протрива нозете по всяко нещо, признато за курioзитет. За него всичко е курioзитет, което е естествено. В сравнение с Гюте той има голямото предимство, че не познава Винкелман, който налага на всички пътешественици от своя век Италия като предмет за изучаване историята на изкуството. Той вижда Швейцария и Италия като живи тела. Всичко, което е живот, се намира за него върху една линия. Той присъствува на литургия на папата, бива приет от него, води дълги разговори с духовните князе, които му правят респектирации предложения за следващото издание на неговата книга и молят великия скептик да изостави думата „форуна“, която така често употребява, и я замени с „бог“ или „божа участ“. Той е чествуван и избран тържествено за римски гражданин — даже се е постарал за това. Той се гордее с тази чест — елементи на парвеню у най-свободния човек. Но това не му пречи да признае открито, че главният му интерес в Рим, както преди във Венеция, се отнасял до куртизанките, за нравите и странностите на които е предоставил в дневника си повече поле, отколкото за Сикстина и Дома във Флоренция. Някаква нова младост се е възвърнала у него и тя търси своя естествен път. Малко пари от касата със златните монети, която той носи със себе си, изглежда е оставил при тях — отчасти за разговора, който тези дами, както той разказва, искали да им се заплати по-високо, отколкото за другите им услуги.

Последното време от пътешествието му е развалено от неговата болест. Той се лекува в баните на Лука, и то варварски. Омразата му към докторите го е докарала дотам да си измисля самичък лечение. Както е свободен във всички дела, така иска да бъде лекар на себе си. Много сериозни страдания го налягат, прибавя се мъчителен зъбобол и главоболие. Един миг той мисли даже за самоубийство. И по средата на това лечение пристига едно известие и можем да се съмняваме дали то го е зарадвало. Гражданите на Бордо го избрали за свой кмет. Човек се удивлява на този избор, защото още преди единадесет години Монтен се е отказал от службата си като съветник. Младата слава на неговата книга е предизвикала гражданите на Бордо да му наложат такава служба без негово знание и съдействие, а може би и семейството, което опитва с тази примка да го върне. Всеки случай той се връща в Рим, а от Рим при жена и дом и пристига на 30 ноември 1581 г. след отсъствие от седемнадесет месеца и осем дни, както той точно е отбелязал, в своя замък, по-скоро по-млад, духовно по-свеж и по-жизнен, отколкото когато и да е било. Две години по-късно се ражда най-малкото му дете.

## ДЕВЕТА ГЛАВА

Монтен е опитал най-трудното нещо на света: да изживее себе си, да е свободен и да бъде все по-свободен. И понеже е навършил петдесет години, той смята, че е наблизо до тази цел. Но нещо особено се случва: тъкмо сега, когато се е отвърнал от света и се е посветил единствено на себе си, светът започва да го търси. Като млад човек той е търсил обществена дейност и почете — не му ги дадоха. А ето сега му ги наtrapват. Напразно се е предлагал на кралете и се



е стремил към двореца — ето, че го призовават за все по-нови и все по-висши сделки. Тъкмо сега, когато търси да опознае човека у себе си, другите разбират цената му.

Когато на 7 септември 1581 г. пристига онова писмо, което му съобщава, че без негово съдействие „при всеобщо одобрение“ е назначен за кмет на Бордо и го моли да приеме „от любов към отечеството“ това „charge“ — наистина бреме за Монтен — Монтен, изглежда, че все още не се е решил да пожертвува свободата си. Той се чувства толкова зле болен и така измъчван от камъни в злъчката, че понякога мисли даже за самоубийство. „Ако тези страдания не могат да се отстранят, тогава трябва смело и бърже да се сложи край — това е единственото лекарство, единствено направление и наука.“ Защо да приеме служба, когато е разбрал своята съкровена задача, и свръх това служба, която ще му донесе само грижи и никакви пари и никакви особени почести? Ала когато Монтен пристига в замъка си, той намира едно писмо от краля с дата 25 ноември, което доста осезателно превръща простото желание на гражданите от Бордо в заповед. Кралят започва вежливо колко се бил зарадвал да потвърди един избор, извършен без съдействието на Монтен и в негово отсъствие, т. е. извършен съвсем спонтанно. Но той му заръчва „без забава и уговорки“ да приеме службата. А последното изречение прерязва изрично пътя за отстъпление. „С това ще направите стъпка, която ще ми бъде извънредно добре дошла, а противното никога не би ми харесало.“ Срещу такава кралска заповед не може да се възразява. Със същата неохота, с която е приел от баща си камъните в злъчката, сега ще приеме това друго негово наследство — кметството.

Първото нещо в съответствие с неговата извънредна почтеност е да предупреди избирателите си да не очакват от него такава безосъществима всеотдайност, както от баща му, душата на когото той вилял „жестоко разстроена от това обществено бреме“ и който пожертвувал без остатък на дълга си своите най-добри години, здраве и стопанство. Наистина той познавал себе си като човек незлоблив, без амбиции, неламайщ за пари и несклонен към насилие, но той знаел и своите недостатъци — липсвала му памет, „vigilance“, постоянна бдителност, опит и деловитост. Както Монтен е решен винаги да съхрани за себе си най-сетното си, най-доброто си, най-съкровеното си, „son essence“, така той ще върши всичко, което се изисква от него и му се възлага с най-голяма грижовност и преданост, но нищо повече. И за да изяви и външно, че той няма да избяга от себе си, той не премества жилището си в Бордо, а остава в замъка си в Монтен. Но изглежда, че Монтен, където и да залага (както и в своите писания) само половината от усърдието, старанието и времето си, постига винаги много повече от всеки друг благодарение на острия си поглед и задълбочените си познания за света. А че не са били недоволни от него, показва фактът, дето през юли 1583 г. след изтичане срока на неговите функции той е преизбран от гражданството за още две години.

Но недостатъчно е обвързан от тази служба, от това задължение: едва градът го е призовал, ето че и дворот, държавата, голямата политика го призовават. Години наред могъщите владетели са гледали на Монтен с известно недоверие, каквото партийните хора и професионалистите политици изпитват винаги към свободния и независим човек. Подхвърля му се, че е пасивен във време, когато „целият свят е прекалено деен“, както казва той. Той не се е присъединил към нито един единствен крал, към нито една единствена партия, към нито една единствена група, не е избирал приятелите си по партийна принадлежност, по религия, а само според заслуги. Един такъв мъж не е бил потребен във време на: или — или, по време на грозяща победа или грозящо изстребление на хугенотството във Франция. Но ето, че след ужасните опустошения на гражданската война, след като фанатизмът е довел себе си до абсурд, изведнъж досегашният недостатък, свързан с безпартийността, се превръща в преимущество сред политиката, а мъжът, който е бил винаги свободен от предрасъдци и преценки и е устоял след партиите неподкупен чрез слава и привилегии — в идеален посредник. Положението във Франция се е променило забележително. След смъртта на д'Анжю според закона Хенрих от Навара (по късно Хенрих IV), като съпруг на Катарина Медичи е престолонаследник по право на Хенрих III. Но Хенрих от Навара е хугенот и водач на партията на хугенотите. Поради това той е рязко противоположен на двора, който търси случай да потиска хугенотите, на кралския дворец, от чиито прозорци е била прогласена преди едно десетилетие заповедта за вартоломеевата нощ, а партията на противниците — „Гизите“, търси начин да възпрепятства на законното престолонаследничество.

Тъй като Хенрих от Навара не възнамерява да се откаже от своето право, новата гражданска война изглежда неизбежна, ако не настъпи помирение между него и управляващия крал Хенрих III. За тази велика, за тази световно историческа мисия, която трябва да осигури мира на Франция, един мъж като Монтен е идеалният посредник не само поради tolerantното си убеждение, а защото е и лично доверен човек както на крал Хенрих III, така и на претендента за короната Хенрих от Навара. Приятелство го свързва с този млад владетел и Монтен ще запази това приятелство даже и по време, когато Хенрих от Навара е отлъчен от църквата и Монтен, както пише после, ще трябва да изповяда пред своя свещеник като грях, дето е запазил връзките си с него.

Хенрих от Навара със свита от четиридесет благородници и с цялата си прислуга посещава Монтен през 1589 г. в замъка Монтен и спи в собственото му легло. Той му доверява най-тайни поръчки. И колко почтено и благонадеждно Монтен ги е изпълнил, се доказва от обстоятелството, че когато след няколко години в отношенията между Хенрих III и бъдещия Хенрих IV се стига отново до криза, и то най-тежката, пак двамата ще призват за посредник тъкмо него. В 1585 г. щеше да завърши вторият период от службата на Монтен като кмет на Бордо и щеше да бъде удостоен със славна раздяла, пълна с речи и почести. Но съдбата не желае такова красиво слизание за него. Той се е държал храбро и енергично, докогато градът е бил застрашен от избухналата отново гражданска война между хугеноти и лигисти. Той е извършил въоръжаването, бдял е денем даже и нощем заедно с войниците и е подготвил отбраната. Но от друг враг, от чумата, избухнала тази година в Бордо, той бяга панически и изоставя града. За неговата егоцентрична натура здравето е било винаги най-важното нещо. Той не е герой и никога не се е изтъквал като герой.

Ние не можем да си представим какво е била чумата по онова време. Знаем само, че навсякъде тя е била сигнал за бягство, за Еразъм и за толкова много други. За по-малко от шест месеца в град Бордо умират седемнадесет хиляди души, половината от населението. Който може да си позволи да наеме кола, кон, се втурва в бяг, само „le menu peuple“ остава в града. Чумата се показва и в Монтеновата къща. Така той ще се реши да я напусне. Всички се стягат за път, старата майка Антоанета де Лупес, неговата жена, неговата дъщеря. Сега той би имал случай да покаже душевната си сила, защото „хиляди различни болести се появиха по уречено време в неизбежна последователност“. Той понаса тежки имуществени загуби, той ще трябва да изостави къщата си празна и незащитена, така че всеки може да си вземе и даже си е взел, каквото му е харесало. Без палто, така както е облечен, той бяга от дома и не знае накъде да поеме, защото никой не приема семейство, избягало от град, където върлува чума. „Приятелите изпитваха ужас от нея, човек се ужасяваше от себе си, страх обземаше хората, при които търсеха квартира, и тутакси трябваше да се сменя пребиването, ако някой започнеше само да се оплаква от някакви болки във върха на пръстите.“ Ужасно пътуване, по пътя виждат незасети ниви, напуснати села, непогребани трупове на болните. Шест месеца той трябва да служи „печално като водач на този керван“ и междувременно „jurats“, на които е предоставил цялото управление на града, пишат писмо след писмо. Явно огорчени от Монтеновото бягство, те настояват той да се върне, а най-после му съобщават, че кметството му е свършено и за предписаната раздяла Монтен не се завръща. Малко слава, малко чест, малко достойнство са загубени при това паническо бягство от чумата. Но „есенцията“ е спасена. През ноември, след като чумата е стихнала, Монтен се завръща в своя замък след шестмесечни лутания и поема отново старата служба: да търси себе си, да опознае себе си. Той започва нова книга от „Есетата“, третата. Пак е настъпил мир за него и единствено камъните в злъчката го измъчват. И ето седи той тихо, докато дойде смъртта, която вече многократно го е „докосвала с ръка“. Изглежда, че иска да има мир около него, след като толкова много е преживял: война и мир, свят, дворец и самота, бедност и богатство, труд и безделие, здраве и болест, пътешествия и дом, слава и анонимност, любов и брак, приятелство и самота.

Но му липсва едно последно нещо — все още не е изпитал всичко. Още веднъж светът го зове. Отношенията между Хенрих от Навара и Хенрих III са се опасно изострили. Кралят е изпратил срещу престолонаследника една армия под командата на Жоуенс и Хенрих от Навара е унищожил тази армия напълно на 23 октомври 1587 г. при Куртас. Хенрих от Навара би могъл вече да марширува като победител към Париж, да си присвои с насилие правото върху престола

или даже самия престол. Но интелигентността му го предпазва да постави успеха си на карта. Той иска да опита още веднъж с преговори. Три дни след това сражение препуска в езда войскова част към замъка Монтен. Водачът иска пропуск и такъв му е даден веднага. Това е Хенрих от Навара, който след победата си търси от Монтен съвет, как да използва най-добре тази победа по дипломатически и същевременно по мирен път. То е тайно поръчение. Монтен трябва да отпътува за Париж като посредник и да направи на краля неговите предложения. Изглежда, че не се е касало за нещо по-незначително, отколкото за решителната точка, която отпосле ще гарантира мира на Франция и нейното величие за столетия: преминаването на Хенрих от Навара към католицизма.

Монтен веднага посред зима е на път. В куфара си той взима един коригиран екземпляр от „Есетата“ и ръкописа на неговата трета книга. Но пътуването няма да бъде спокойно. По пътя той е нападат и ограбен. За втори път изпитва на собствен гръб гражданската война и едва пристигнал в Париж, където по това време кралят не се е намирал, той е задържан и откаран в Бастилията. Наистина той прекарва там само един ден, защото Катарина Медичи нарежда да го освободят веднага. Но още веднъж мъжът, който търси свободата навсякъде, трябва да изпитва и в тази форма, какво значи да му бъде ограбена свободата. След това заминава за Шартьр, Руан и Блоа, за да проведе съвещанието с краля. С това неговата служба е завършена и той се завръща отново в своя замък.

И ето в стария замък седи вече дребният мъж в своята стая, в кулата. Той е остарял, косата му е окапала, главата му е вече кръгла и олисяла, отрязал си е хубавата кестенявокафява брада, откак е започнала да посивява. Около него е празно: старата майка, почти деветдесетгодишна, се движи все още из помещенията като сянка. Братята са заминали, дъщерята се омъжва и потегля на път към някакъв зет. Той притежава къща, а не знае кой ще я наследи след неговата смърт. Той има герб, а е последният. Всичко изглежда, че е минало. Ала тъкмо в този последен час идва всичко: сега, когато е вече късно, нещата се предлагат на тогава, който презира нещата. През 1590 г. Хенрих от Навара, на когото е бил приятел и съветник, е станал крал на Франция като Хенрих IV. Сега на Монтен е нужно само да изтича до двора, така мечтан от всички, и той би си осигурил най-високия пост при този, когото е съветвал, и то така добре съветвал. Той би могъл да бъде това, което Мишел Хопитал е бил при Катарина, мъдрият съветник, който води към милостта, великият канцлер. Но Монтен не иска нищо вече. Той се задоволява само да подрава краля с едно писмо и се извинява, дето не бил дошъл при него. Той му напомня да бъде милостив и пише хубавите думи: „Един велик завоевател от миналото се е гордеел, че бил дал толкова повод на своите подчинени врагове да го обичат, колкото и на своите приятели.“ Ала кралете не обичат тези, които търсят тяхното благоразположение, а още по-малко онези, които не го търсят. Няколко месеца по-късно кралят ще пише на своя някогашен съветник в по-рязък тон, за да го спечели за своя служба. Но щом не изпитва удоволствие да служи, толкова по-голяма ще бъде неохотата му да попадне под подозрението, че се продава. Гордо той отговаря на краля: „Някога не съм получавал от милостта на господарите материална полза, не съм я желал, нито заслужил. . . аз съм, Сир, толкова богат, колкото съм си пожелал.“ Той знае, че е успял да постигне това, което Платон веднъж е отбелязъл като най-трудното на земята: да излезеш от обществения живот с чисти ръце. Като хвърля поглед назад в живота си, той пише с гордост думите: „Ако човек би поискал да надзърне в душата му до основи, би намерил, че той е неспособен да притисне някого или да му навреди, че е неспособен за мъст или завист, че е неспособен да предизвиква публично неприятности или пък да не устоява на думите си. „И при все че нашето време даде на мен, както и на всеки друг, възможности, никога не съм уличил ръката си в заграбване собствеността или имота на някой друг французин. Живял съм само от собственото си, през война и в мир и никого не съм извиквал на работа, без да е бил съответно възнаграден. аз имам мои закони и мой съд, който ме съди.“

Кратко време преди смъртта най-висши сановници го зоват — него, който отдавна не ги иска вече и не ги очаква. Малко нещо преди смъртта иде нещо за мъжа, което той отдавна не очаква, някакъв блясък от нежност и любов. Печално той е казал, че може би само любовта би могла да го събуди за живот. И ето, че се случва невероятното. Едно младо момиче от едно от най-добрите семейства на Франция, Мария де Гурне, надали по-възрастна от най-



младата му дъщеря, която той току-що е омъжил, е обзето от страст по книгите на Монтен. Тя ги обича, тя ги обожаваше, тя търси своя идеал у този мъж. Докъде любовта се е отнасяла само до автора, до писателя, а не и за човека, трудно би могло да се установи, както е винаги в такива случаи. Но той пътува много често при нея, остава няколко месеца там, в резиденцията на семейството наблизо до Париж и тя става неговата „fille d'alliance“, той ѝ поверява от наследството си най-скъпоценното: изданието на неговите есета след смъртта му.

И тогава е останало да научи само едно нещо този, който изследваше живота и всяко изпитание сред него, още последното изпитание на живота — смъртта. Той е умрял мъдро, както е живял мъдро. Неговият приятел Пиер де Браш пише, че смъртта му е била блажена „след един щастлив живот“ и че тя би трябвало да се нарече щастие, дето го е спасила от скованата подагра и от болезнените камъни в злъчката. Плодовете на неговия дух, обаче, напук на времето, нямало да престанат да възраждат хората, притежаващи ум и добър вкус.

Той получава последния маслосвет на 13 септември 1592 г. — кратко време след това е починал. С него угасва поколението на Екемови и Пасагонови. Той не почива при своите прадеди, както неговият баща. Той почива сам за себе си в църквата на Fenillants при Бордо, първият и последният от Монтеновци и единственият, който носи това име през времената.

*Превел от немски Борислав Филипов*